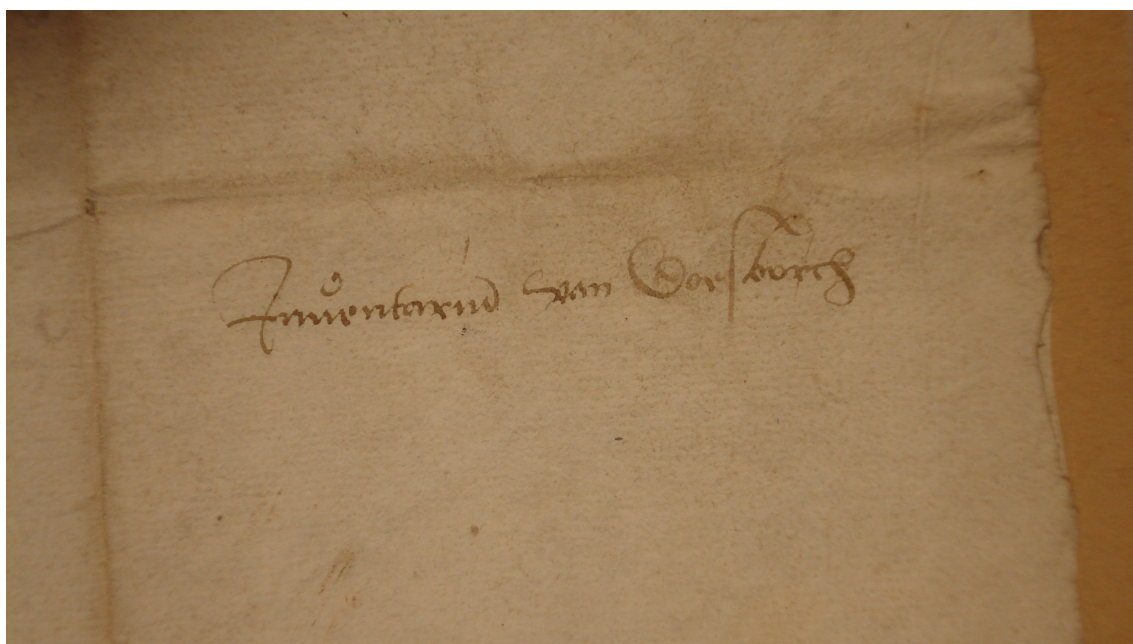

Bloed, zweet en tranen

Een onderzoek naar het Doesburgse archiefstuk 0327- nr. 4 uit 1529.

Masterscriptie Middeleeuwse Studies
Universiteit van Utrecht
Begeleiders:
Prof.dr. À.P. Orbán
Dr. J.G.M. Kienhorst

Bloed, zweet en tranen

Een onderzoek naar het Doesburgse archiefstuk 0327- nr. 4 uit 1529.

drs. E.M.C.Th. Walta
Rijnkade 52B
6811 HB Arnhem
studentnummer 0166626

Arnhem, september 2010

Inhoudsopgave.

Voorwoord	4
Inleiding	5
1. Introductie onderzoeksobject	5
2. Status quaestionis, stand van het onderzoek	5
3. De onderzoeksvraag	7
4. Opzet en werkwijze	7
Hoofdstuk 1. Hoe het archiefstuk er formeel uitziet	9
Hoofdstuk 2. Opkomst en verspreiding van het lutheranisme	13
2.1 De katholieke kerk in de eerste helft van de zestiende eeuw: reformatorische woelingen	13
2.2 De verspreiding van lutherse ideeën in Gelre	14
Hoofdstuk 3. Het hertogdom Gelre in de vijftiende en zestiende eeuw onder hertog Karel van Egmond (1492 – 1538)	16
Hoofdstuk 4. De religiepolitiek van Karel van Egmond	18
Hoofdstuk 5. De Moderne Devoten en het fraterhuis van Doesburg	24
5.1 De Moderne Devoten	24
5.2 Het fraterhuis van Doesburg	25
Hoofdstuk 6. Hertog Karel en het fraterhuis	28
Hoofdstuk 7. Boeken van een verlinkte monnik en Des Schoelmeysters Boecken van Doesburg	31
7.1 De boekenlijst van monnik Henricus Wichert	31
7.2 De lijsten van Schoelmeyster Arnoldus Kuyck	34
7.3 De boedellijst	34
7.4 De boekenlijst	35
Hoofdstuk 8. Interpretatie en conclusie	40
Literatuurlijst	42
Bijlage 1	I
Bijlage 2	XIII
Bijlage 3	XVI
Bijlage 4	XVII
Bijlage 5	XXVI

Voorwoord.

De studie Geschiedenis ben ik begonnen aan de Vrije Universiteit van Amsterdam; in 1999 heb ik daar mijn propedeutisch examen gehaald. Ik vervolgde die studie aan de Universiteit van Nijmegen en rondde daar in 2007 mijn studie af met het behalen van het doctoraal examen geschiedenis, specialisatie Middeleeuwen; de buluitreiking vond op 11 oktober 2007 plaats.

Omdat ik meer Middeleeuws Latijn wilde studeren, wat ik eerder als onderdeel bij middeleeuwse geschiedenis in Nijmegen had gedaan, kwam ik bij de Universiteit van Utrecht terecht. Daar werd tot mijn grote blijdschap de studie Mediëvistiek nog aangeboden, die in Nijmegen toen al was opgeheven [en helaas inmiddels in Utrecht ook]. Ik heb me geen seconde bedacht en heb me voor die studie ingeschreven. Bij Mediëvistiek lag en ligt mijn liefde; daarom ben ik zeer tevreden, dat het gelukt is nu ook juist deze studie af te ronden met een diploma. Daarvoor moest natuurlijk ook weer een onderzoek worden gedaan en een scriptie geschreven; het kostte me nu weer veel tijd en moeite en energie!

Het was een zeer boeiend onderzoek. Hoewel ik meerdere malen heb getwijfeld of het me überhaupt zou lukken zelfs maar op één van mijn vragen een antwoord te vinden, is het gelukt! Gelukkig ben ik steeds mensen tegen gekomen, die met enthousiasme vertelden: over handschriften (Hans Kienhorst), over Moderne Devoten (Ton Weiler), of over hertog Karel van Gelre (een onbekend iemand bij een tentoonstelling) of over een onderzoek dat ze zelf deden of hadden gedaan (Wientjes, een van de studenten van Gruijs destijds), of me op een interessant artikel wezen. Daardoor hield ik er toch steeds weer de moed in en bleef ik verder zoeken en ploeteren.

Het is door dit onderzoek wel weer heel duidelijk geworden: zelfs achter een heel klein archiefstukje kan veel informatie zitten over grotere ontwikkelingen in een historische periode en over de sfeer in zo'n bepaalde periode: in dit geval over de verhoudingen tussen kerk en staat op regionaal niveau in de beginnende zestiende eeuw, waarin zoveel is gebeurd op religieus - maar zeker niet alleen - gebied.

Inleiding.

1. Introductie onderzoeksobject

In het *Monasticon fratrum vitae communis*, dat in 2004 door Anton Weiler is uitgegeven, wordt het archief van het fraterhuis of het Arme Klerkenhuis van Doesburg beschreven. Daarin staat een wat vage opmerking over ‘een archiefstuk met boekenlijsten’.¹ Het betreffende document is afkomstig van het fraterhuis en is, samen met de resten van het archief van de Gemeente Doesburg, in de jaren dertig van de vorige eeuw naar het Rijksarchief in Arnhem verhuisd. Het stuk wordt sindsdien in dat archief in een stoffig stofmapje bewaard onder de signatuur: Oud-archief Doesburg 0327, Inv. nr. 4; het andere stuk in dat mapje, Inv. nr. 4 bis - *De honore Sacerdotum et Magistratum* - wordt bij dit onderzoek niet betrokken.²

Het archiefstuk onder nr. 4 bleek twee lijsten te bevatten: een lijst met uitsluitend boeken, en een met voorwerpen en gevolgd door boektitels. Het document heeft de vorm van een brief (het kan tweemaal in de lengte en tweemaal in de breedte worden gevouwen; het heeft dan de afmetingen: 9.8 x 10.7 cm), het heeft als titel: *Inventarium van Doesborch*. De lijst met alleen boeken is van een monnik uit Doesburg: *Libri Monachi Doesborgensis*, de lijst met boeken en objecten is van een schoolmeester, ook uit Doesburg: *Des Schoelmeysters boecken van Doesborch*. Het is een merkwaardig archiefstuk zonder enige context, er is geen datering of begeleidende tekst te vinden, er is geen zegel aangehangen en daar zijn ook geen sporen van en er is geen ondertekening.

Een van de onderzoekers, die zich met het stuk heeft bezig gehouden is Albert Gruijs. Hij heeft in 1979 aan de toenmalige Katholieke Universiteit Nijmegen een werkgroep van studenten geformeerd om gezamenlijk het stuk te bestuderen; dat onderzoek werd in 1980 gepubliceerd.³ In zijn afscheidscollege in 1986 heeft Gruijs nog iets over het stuk gezegd; hij sloot zijn rede af met de intrigerende opmerking: ‘Ons document blijkt een stille getuige van het drama dat zich op 25 april 1529 in Doesburg afspeelde. Een nieuw stuk is toegevoegd aan het dossier van de zich verspreidende hervorming in het hertogdom Gelre’.⁴ Gruijs doelde daarmee op de komst die dag - 25 april 1529 - van Karel van Egmond, de hertog van Gelre (1492-1538) naar Doesburg. Karel kwam om de monnik en de schoolmeester van hun vrijheid te beroven, omdat ze mogelijk in het bezit waren van heterodoxe werken.

2. Status quaestionis, stand van het onderzoek

De eerste keer, dat wij van het archiefstuk vernemen is in 1934: een beschrijving door Van der Ven, de toenmalige chartermeester bij het Rijksarchief van Gelderland (1925-1946). Hij maakte een inventarisatie van het gemeentelijk oud-archief in opdracht van de gemeente Doesburg, ten behoeve van de overdracht ervan naar Arnhem; deze inventarisatie is in 1950 in boekvorm verschenen.⁵ Bijzonder is, dat dit gemeentelijk archief ook archiefstukken bevatte van geestelijke instellingen: het archief van het fraterhuis, waaronder een kroniek (een jaarboek, waarin verslagen werden opgetekend, meestal per jaar), het archief van het Arme Klerkenhuis en dat van het Kleine Convent.

---

1 Weiler, A.G., *Monasticon fratrum vitae communis* (Brussel 2004), p.171.

2 Toegangsnummer 0327: *Inventaris van het archief van het fraterhuis Doesburg*.

3 Gruijs, A., “Het Inventarium van Doesburg (1529). Een boekarcheologisch onderzoek,” in: *Hellinga Festschrift/feestbundel/mélanges* (Amsterdam 1980).

4 Gruijs, A., *Paleografische en codicologische raadsels*, afscheidscollege (Nijmegen 1986).

5 Van der Ven 1950, p.416.

De beschrijving die Van der Ven van het document gaf, is louter formeel. Zijn volledige tekst luidt: 'Lijsten van boeken, getiteld: *Libri Monachi Doesborgensis en Des Schoelmeysters boecken van Doesborch*, c. 1550. 1 stuk. N.B. Afkomstig uit het Fraterhuis?' [Het vraagteken is van Van der Ven; hij is er blijkbaar niet zeker van dat het stuk ook daadwerkelijk uit dat huis komt].⁶ In de uitgave van die inventarisatie uit 1950 staan dus niet meer dan de twee hier geciteerde regels over het archiefstuk. Het tweede eerder genoemde archiefstuk wordt daar niet genoemd.

In 1972 schreef Gerard Pieters een kandidaatsscriptie over het fraterhuis van Doesburg.⁷ Hij kreeg ten behoeve van zijn onderzoek een getypt manuscript van de kroniek van het fraterhuis, die Weiler voor publicatie aan het voorbereiden was.⁸ Pieters heeft (delen van) de kroniek uit het Latijn vertaald en becommentarieerd. De gegevens uit de kroniek zijn van cruciaal belang voor mijn onderzoek: de historische context wordt mede dankzij de kroniek helder. Er blijkt een direct verband te bestaan tussen het archiefstuk en dat, wat in de kroniek vermeld staat bij het jaartal 1529. Pieters heeft in zijn scriptie ook de sfeer in die jaren dertig van de zestiende eeuw in het fraterhuis beschreven; een sfeer die sterk beïnvloed werd door de opkomende lutherse leer. Het archiefstuk zelf komt in de scriptie overigens niet aan de orde.⁹

In 1974 is door Weiler een belangwekkende editie van het archief van het fraterhuis van Doesburg bezorgd met de titel: *Necrologie, kroniek en cartularium C.A. van het Fraterhuis te Doesburg (1432-1559)*. De kroniek van het fraterhuis vormt hierin een zeer belangrijk onderdeel; de jaarverslagen van 1432 tot 1559 zijn er in opgenomen. Zo weten we hieruit, dat er al onrust in het fraterhuis was ontstaan over de leer van Luther in 1521, een onrust die voortduurde tot in de jaren dertig van de zestiende eeuw. Karel van Egmond, de hertog van Gelre (1492-1538), ontving meerdere malen klachten over die onrust. Hij is in 1529, zo blijkt uit de kroniek, persoonlijk naar Doesburg getogen om huiszoeking te laten verrichten in het fraterhuis bij een monnik en een schoolmeester en heeft hen vervolgens mee laten nemen naar Arnhem.

Het verslag van het onderzoek, dat een groep doctoraalstudenten onder leiding van Gruijs naar het archiefstuk verrichtte, verscheen in 1980.¹⁰ Ook die publicatie is voor dit onderzoek zeer belangrijk en zal uitgebreid worden besproken en met foto's worden gecompleteerd. De belangstelling voor het archiefstuk bij de werkgroep-Gruijs gold met name de technische gegevens, met als gevolg dat het veel belangwekkende technische onderzoeksresultaten heeft opgeleverd. De studenten hebben het schrift en de schrijfstijl, het papier, het watermerk, de afmetingen, de kettinglijnen en de manier waarop het stuk gevouwen en open gesneden is bestudeerd. In de tekst zijn genoemde munten, die mede een belangrijke bron geweest om de juiste datering van het archiefstuk te kunnen bepalen.¹¹

Onder andere op grond van schriftvergelijking bleek het de groep, dat het document geschreven is door een ambtenaar of secretaris van de hertogelijke kanselarij te Arnhem in de periode van de zich verspreidende hervorming in het hertogdom Gelre onder Karel van Egmond.¹² Conclusies waren ook, dat het

---

6 Van der Ven 1950, p.416; Van der Ven betwist dat er in oorkonden een scherp onderscheid is gemaakt tussen *domus pauperum clericorum* en *domus fratrum*. De term *domus clericorum* wordt herhaaldelijk gebruikt wanneer kennelijk *domus fratrum* wordt bedoeld.

7 Pieters, G., *Het fraterhuis van Doesburg*, kandidaatsscriptie (Nijmegen 1972). Zijn scriptie is niet in druk uitgebracht; er is wel een kopie aanwezig in het gemeentelijk archief van Doesburg.

8 Pieters was destijds student van Weiler.

9 Bibl. Streekarchivariaat De Liemers en Doesburg, nr. 564.

10 Gruijs 1980, p.233-247.

11 Idem, p.237.

12 Voor een geschiedenis van de kanselarijordonnantie zie : Nijhoff, P., *Register op het Archief, afkomstig van het voormalig Hof des Vorstendoms Gelre en Graafschap Zutphen* (Arnhem 1886), p.XII e.v.

archiefstuk geschreven moet zijn in het jaar 1529 in het kader van een proces van ketterij. De boekenlijst van de schoolmeester bevatte - we zullen het nog zien - inderdaad veel, toen als ketters beschouwde werken van Luther, Erasmus en anderen. Op de lijst van de monnik staan, ook dat zullen we nog zien, helemaal geen heterodoxe werken. Gruijs concludeerde dat het 'clericaal gemeengoed' was.¹³ Daar valt dan nog wel wat op af te dingen; de beide lijsten zullen in hoofdstuk 7 uitgebreid worden besproken.

Gruijs heeft, toen hij in 1986 met emeritaat ging, nogmaals de wat hij noemde 'boedellijst uit Doesburg' ter sprake gebracht.¹⁴ Hij meldde toen, dat hij destijds door de rijksarchivaris van Brussel, dr. Persoons, geattendeerd was op het archiefstuk. In dit afscheidscollage ging hij in zijn conclusies verder dan in de eerdere studie. Hij concludeerde nu dat het een 'protocol was van een huiszoeking en dat het waarschijnlijk ging om een kopie van een origineel gerechtelijk document'.

Weiler werd al eerder genoemd; hij heeft in 2004 het archiefstuk ter sprake gebracht in zijn editie van het *Monasticon*.¹⁵

3. De onderzoeksvraag

De aanleiding voor deze studie was de editie uit 2004 van Weiler van het *Monasticon fratrum vitae communis* en specifiek de opmerkingen, die erin gemaakt worden over het 'stuk met boekenlijsten'¹⁶. Deze gegevens leiden naar de vraag, hoe die lijsten de gevangenneming van twee bewoners van het fraterhuis van Doesburg hebben kunnen veroorzaken, die voor één van hen beide een vreselijke dood betekende. Een tweede vraag die in het onderzoek gesteld wordt is, of dit archiefstuk een link of een relatie heeft met Karel van Egmond, hertog van Gelre (1492-1538). Met andere woorden, hoe kan het archiefstuk worden begrepen aan de hand van de historische context, en wordt het bestaande beeld van hertog Karel door dit stuk beïnvloed of misschien zelfs veranderd?

In het onderzoek naar het document ontbrak tot nu toe de historische context. Dat historisch onderdeel moet aan het onderzoek worden toegevoegd om het raadsel echt te kunnen ontwarren en de vragen die bij dit stuk rijzen te kunnen beantwoorden: wat is het voor stuk, waarvoor heeft het gediend? De historische samenhang tussen de verspreiding van Lutherse denkbeelden in het hertogdom Gelre in het begin van de zestiende eeuw en de reacties daarop van de hertog van Gelre leveren interessante gegevens op voor het onderzoek. Dit onderzoek zal het verband aanbrengen tussen de kerkelijke ontwikkelingen in een zeer verwarrende periode, die in het teken stond van Luther (1483-1546) en de invloed van die ontwikkelingen op de bewoners van het fraterhuis van Doesburg.

4. Opzet en werkwijze

In hoofdstuk 1 zal het archiefstuk worden geïntroduceerd. Hoe ziet het er uit en wat is de inhoud ervan? Daarbij zullen ook uitkomsten worden vermeld van de werkgroep-Gruijs uit 1979, over het stuk als materieel object.

In hoofdstuk 2 worden de opkomst en verspreiding van het lutheranisme behandeld en zullen de kerkelijke ontwikkelingen aan het begin van de zestiende eeuw in het gebied van Gelre aan de orde komen: de enorme reformatorische woelingen. De eerste gedrukte - Franse - lijsten van verboden lutherse boeken

---

13 Gruijs 1980, p.235.

14 Gruijs 1986, p.10.

15 Weiler 2004, p.171.

16 Ibidem.

zullen hier eveneens worden besproken; welke titels vond men aan het begin van de zestiende eeuw eigenlijk 'gevaarlijk'?

Het archiefstuk leidt ons vervolgens naar de geschiedenis van Gelre in de vijftiende en zestiende eeuw, de regeerperiode van hertog Karel van Egmond. De geschiedenis van het hertogdom Gelre in de vijftiende eeuw wordt beschreven en religieuze kwesties in de regeerperiode van Karel behandeld. Hoe was de situatie onder Karel van Egmond toen hij hertog van Gelre was, en wat waren de acties die Karel ondernam? Er wordt gekeken naar zijn gedrag en hoe hij omging met religieuze veranderingen in zijn tijd en in zijn gebied. Het wordt daardoor vooral een onderzoek naar de religiepolitiek van de hertog gedurende anderhalf decennium, van ca. 1515 tot 1538.

In hoofdstuk 5 wordt een kort historisch overzicht gegeven van de Moderne Devoten. Wat was het voor beweging, hebben leden ervan in het hertogdom - misschien wel bewoners van het fraterhuis van Doesburg - een rol gespeeld in de beginperiode van het lutheranisme?

In hoofdstuk 6 wordt het verband aangetoond tussen het archiefstuk, de kroniek van het fraterhuis en de Gelderse vorst.

Hoofdstuk 7 geeft een beschrijving en interpretatie van de twee lijsten, die op het archiefstuk voorkomen. Op basis waarvan eigenlijk werd geconcludeerd dat de monnik 'verboden boeken' op zijn lijst had staan? Waarom staan er objecten én boektitels op de lijst van de schoolmeester? Waarom zijn beide lieden opgepakt en waarom werd één van hen zo vreselijk omgebracht?

Hoofdstuk 8 bevat een interpretatie van het gedrag van hertog Karel ten opzichte van de bezitters van de boeken. Vervolgens komen hier ook de conclusies van het onderzoek aan de orde: wat is dit voor archiefstuk en hoe kunnen we het begrijpen in die tijd, het begin van de zestiende eeuw in Gelre?

Het eerste onderdeel van deze studie was: het transcriberen en het vertalen van de inhoud van het archiefstuk, vanuit het Latijn en Middelnederlands. Deze transcripties en vertalingen zijn in bijlage 1 achter deze scriptie opgenomen. Daarnaast zijn in de bijlagen 2 - 5 toegevoegd: beschrijvingen en interpretaties van de boektitels, de boedellijst en foto's van het archiefstuk.

Hoofdstuk 1. Hoe het archiefstuk er formeel uitziet

Allereerst wordt nu de blik gericht op het formele archiefstuk, zodat we weten hoe het document eruit ziet. Hier worden conclusies uit het onderzoek van Gruijs, waarvan in de inleiding al sprake was, beschreven en verder toegelicht en ook eigen bevindingen met betrekking tot het document vermeld.

Zoals al werd gesteld is het een vreemd document zonder begeleidende tekst, er is geen datering te vinden, er is geen zegel aangehangen en van de aanwezigheid van zo'n zegel zijn ook geen sporen te vinden. De tekst is geschreven op een vel handgeschept papier; het document is 42,8 cm. breed en 29 cm. hoog, het zogenaamde kanselarijformaat (zie foto's pagina 7 en 8).

De werkgroep-Gruijs heeft het papier bestudeerd en vervolgens beschreven: 'het archiefstuk is een aan beide kanten beschreven handgeschept folioblad met een watermerk'. Het onderzoek naar dit watermerk - een vaas met één oor en één bloem op de bekroning - was indertijd nogal spectaculair: het werd door middel van bétaradiografie uitgevoerd.

Door de uitkomsten van het onderzoek te vergelijken met gegevens van papier van de hertogelijke kanselarij werd duidelijk dat niet alleen het watermerk, maar dat ook de gebruikte schepvorm en de bevestigingspunten aan de omliggende kettingslijnen volledig identiek zijn. Het formaat van het papier, dat gebruikt is voor Inventarium is 42,8 x 29 cm.; een brief van de kanselarij, die gebruikt werd voor de vergelijking, meet 43 x 29,5 cm. 'De verschillen blijven daarbij binnen de gebruikelijke tolerantie van 2%'.¹⁷ Alles bij elkaar leverde het de slotsom op, dat het papier van het archiefstuk afkomstig moest zijn van de kanselarij van de hertog Karel van Gelre.

Op grond van vergelijking van schrift en schrijfstijl van het archiefstuk met documenten van de hertogelijke kanselarij, eveneens uitgevoerd door de werkgroep-Gruijs en ook al eerder vermeld, bleek dat ons stuk geschreven moest zijn door of een van de vele secretarissen of ambtenaren in dienst van de Hertogelijke Kanselarij te Arnhem.¹⁸ De betreffende hand komt voor in de stukken van 1527 tot 1538.¹⁹

Gruijs concludeerde, dat het bestudeerde archiefstuk afkomstig moest zijn van dezelfde kanselarij, geschreven in het jaar 1529.²⁰ De datering van het jaar 1529 kon worden bevestigd door het onderzoek naar de munten, die genoemd zijn in het deel van de bezittingen van de schoolmeester.²¹

De manier waarop het archiefstuk gevouwen en - gedeeltelijk - is open gesneden, werd eveneens bestudeerd. Hieruit volgde de conclusie, dat het lege folioblad vóór het opstellen van de tekst tweemaal langs de korte kant gevouwen is; zo werd rekening gehouden met de plaats waar de tekst uiteindelijk zou komen te staan. De eerste vouw loopt precies over het midden, daarna zijn ook de beide helften weer over het midden gevouwen, waardoor vier kolommen ontstonden, vier op elke zijde, acht in totaal. Zo in de lengte gevouwen ontstaan dus acht kolommen en heeft het stuk de vorm van een smal registertje, een soort boekje. De reden dat het document zo gevouwen kan worden is, dat de schrijver een katern heeft willen

---

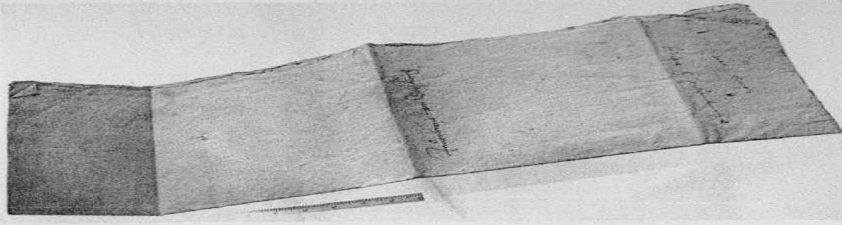
17 Gruijs 1980, p.239-240.

18 Voor een geschiedenis van de kanselarijordonnantie zie : P. Nijhoff, *Register op het Archief, afkomstig van het voormalig Hof des Vorstendoms Gelre en Graafschap Zutphen* (Arnhem 1886), p.XII e.v.

19 Gruijs 1980, p.235.

20 Idem, p.238-240.

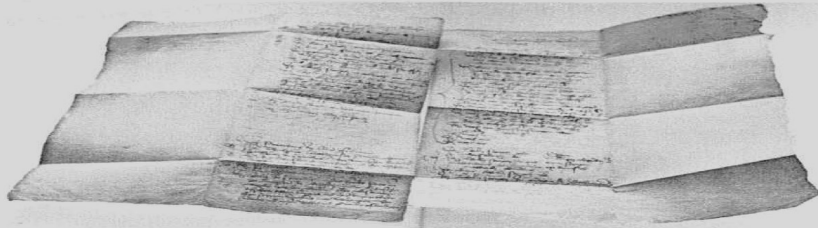
21 Idem, p.240.

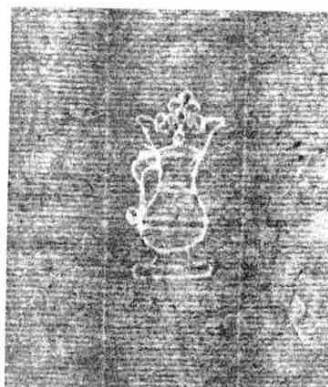

1. Het toegevouwen Inventarium van Doesburg

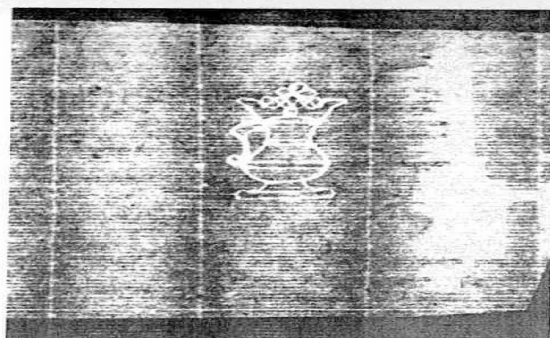

2. De voorkant van het opgevouwen dubbelblad

Her inventarium van Doesburg (529)

A/B afdrukken van beide negatieven A en B over elkaar; de gebruikte schepvorm voor beide watermerken blijkt dus identiek te zijn.

maken; het wordt naar een term uit de drukkerswereld 'kwartier of formaat maken' genoemd.²² 'Dit systeem werd vaker toegepast door middeleeuwse schrijvers', stelt Gruijs.²³ Nadat het document aldus in de lengte gevouwen is, kan het ook nog in de breedte dubbelgevouwen worden en dan ontstaat een klein, briefachtig document.²⁴

Aan de voorzijde van het archiefstuk zijn de middelste twee kolommen en aan de achterzijde drie van de vier beschreven; drie kolommen zijn blanco (zie tekeningen op bladzijde 10).

De kolommen waren eigenlijk bedoeld als pagina's; ze zijn dan ook door mij genummerd - in leesvolgorde - als pagina, I tot en met VIII. Naast het nummeren van de pagina's heb ik ook de titels van de boeken van monnik en schoolmeester genummerd [zie bijlage 1, 2 en 4]. De voorwerpen aan het begin van de lijst van de schoolmeester (bijlage 3) zijn niet van een nummer voorzien.

De middenvouw van het document, die de buitenkant vormt van het als eerste bedoelde blad (pagina I) is voor een groot gedeelte losgeknipt, de beide helften zitten nog slechts op twee plekken van elk ongeveer vier centimeter aan elkaar vast. Zoals zal blijken, sluiten de teksten totaal niet op elkaar aansluiten - alles lijkt volledig door elkaar te staan. Als de middenvouw helemaal opengesneden zou worden en de onderdelen anders worden samengevoegd zou een klein boekje of katern ontstaan (de bladwijzer is er een verkleinde versie van).

Nadat het document volledig is doorgesneden en de losse delen op de volgende manier worden gegroepeerd, wordt de tekst volledig duidelijk. Pagina I is het begin van het katern met de titel: *Libri Monachi Doesborgensis*; pagina II, de achterkant, heeft als titel: *Des Schoelmeysters boecken van Doisborgh*. De als III genummerde pagina sluit hierop aan; de letters, die hier voor de tekst staan, lopen zo ook perfect door. Vervolgens worden de pagina's IV en V ingevoegd: de rest van de boeken van de schoolmeester. Nu wordt ook duidelijk, waarom er tussen de verschillende boektitels in de tekst een blanco ruimte is gemaakt. Boven die ruimte staan onbetwiste titels (voornamelijk schoolboekjes) na de witregels volgen de heterodoxe werken: de reden waarom de schoolmeester zo vreselijk zou worden behandeld.

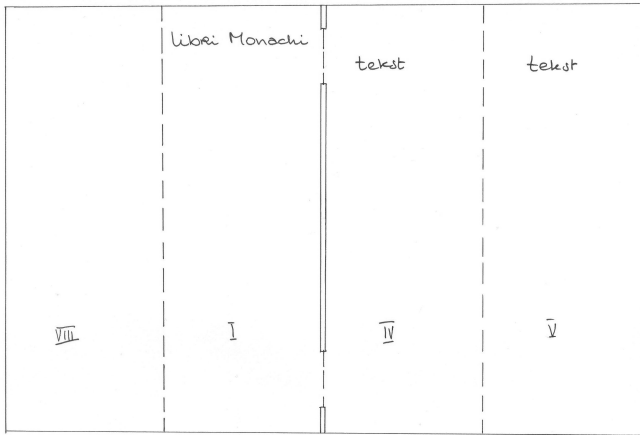
De klerk lijkt trouwens wel enig verstand van zaken te hebben, want soms zijn de titels van commentaar voorzien, zoals 'doorwrocht' en 'goed commentaar', maar mogelijk waren dit soort opmerkingen onderdeel van de titel.

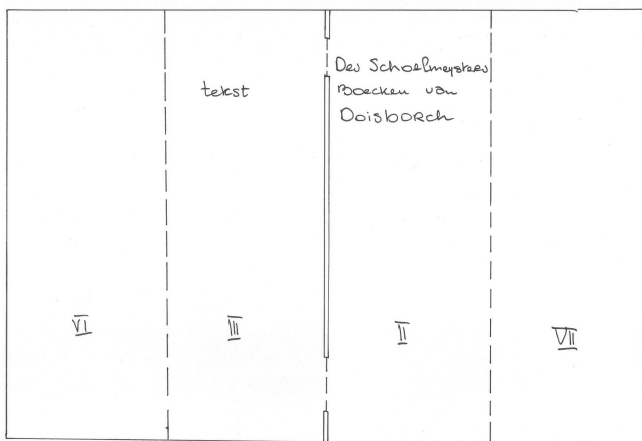
22 Met dank aan Wientjes, destijds als student lid van de werkgroep-Gruijs en dus betrokken bij het onderzoek.

23 Gruijs 1980, p.241, noot 2.

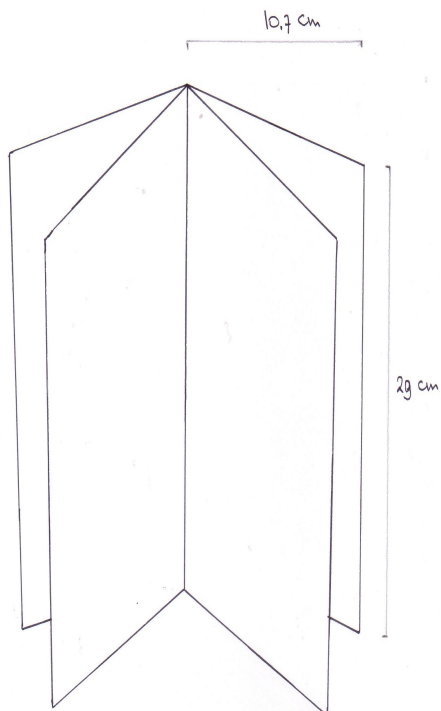
24 Gruijs 1980, p.233.

voorkant

achterkant

Toen Gruijs in 1986 met emeritaat ging, meldde hij indertijd op het archiefstuk geattendeerd te zijn door de toenmalige rijksarchivaris van Brussel, dr. Persoons.²⁵ In zijn afscheidsrede concludeerde hij, dat de 'boedellijst uit Doesburg' een protocol was van een huiszoeking en dat het waarschijnlijk ging om een kopie van een origineel gerechtelijk document, gedateerd op 25 april 1529, in het kader van de verspreiding van het lutheranisme in Gelre, geschreven door een ambtenaar van het Hertogelijke Hof te Arnhem.

Het jaartal komt overeen met het papier van andere geschriften van de kanselarij, de exacte datum is te vinden in de kroniek van het fraterhuis. "Ons document blijkt een stille getuige van het drama dat zich op 25 april 1529 in Doesburg afspeelde. Een nieuw stuk is toegevoegd aan het dossier van de zich verspreidende hervorming in het hertogdom Gelre. De hulpwetenschappen hebben hun werk gedaan, de historici kunnen verder gaan".²⁶ Met dit onderzoek wordt die handschoen opgepakt.

---

²⁵ Gruijs 1986, p.10.

²⁶ Gruijs 1986, p.15.

Hoofdstuk 2. Opkomst en verspreiding van het lutheranisme

Vanuit de datering 1529 leidt het archiefstuk ons naar de geschiedenis van Gelre in de eerste decennia van de zestiende eeuw, naar de regeerperiode van hertog Karel van Egmond (1492-1538) en naar de opkomst van het lutheranisme. Met dat laatste onderwerp wordt dit hoofdstuk begonnen.

In Gelre bestond in de Middeleeuwen een merkwaardige kerkelijke situatie. Gelre viel onder vier verschillende bisdommen: Utrecht, Keulen, Luik en Munster; kerkelijk vormde het gebied dus geen eenheid. De delen van het hertogdom die onder het bisdom Keulen vielen, werden waarschijnlijk beïnvloed door de universiteit van die stad: een orthodox centrum en scholastiek bolwerk. Jacob van Hoogstraten (aanklager in het proces tegen Reuchlin in 1510 en inquisiteur) doceerde er bijvoorbeeld. Andere gebieden vielen onder het bisdom Münster, de stad waar rond 1530 de Wederdopers hun heil zochten. Ook van deze stad ging een zekere invloed uit naar de gelovigen van het hertogdom Gelre.

2.1 De katholieke Kerk in de eerste helft van de zestiende eeuw: reformatorische woelingen.

De Kerk en de geestelijkheid waren onder het gelovige volk al eeuwen onderwerp van kritiek. In 1517 zou de Duitse augustijnser monnik Maarten Luther 95 stellingen aan de kerkdeur van Wittenberg hebben gespijkerd. Daarmee gaf hij uiting aan de enorme onvrede die alom heerste over het functioneren van de zielzorgers in de Katholieke Kerk. De stellingen van Luther vonden weerklank in het hele Duitse Rijk en verspreidden zich, mede dankzij de boekdrukkunst, al vrij snel 'over de hele wereld', en ook over Gelre. Gelovigen die wel oren hadden naar deze ideeën konden rekenen op verzet van de kant van de overheid. Zowel de hertog van Gelre, Karel van Egmond, als de keizer van het Heilige Duitse Rijk, Karel V (1515-1555) en de paus (Leo X, 1513-1521) zetten zich enorm in om de lutherse ideeën te bestrijden. Dat leidde tot competentiestrijd tussen het wereldlijk gezag onderling en tussen het wereldlijk en geestelijk gezag: tussen keizer Karel en hertog Karel en tussen de paus en de hertog, waarover in hoofdstuk 4 meer.

Op 15 juni 1520 verscheen de pauselijke bul *Exsurge Domine*, gericht tegen Luther en zijn aanhangers. In deze bul werden de persoon van Luther en zijn 'dwalingen' veroordeeld: zijn geschriften werden verboden en hijzelf werd in de kerkelijke ban geslagen.²⁷ De bul werd uiteraard, en ruim voor de Rijksdag van Worms (januari - mei 1521), aan keizer Karel V bezorgd. Karel vaardigde hier een decreet uit tegen Luther, waarin het verkopen, kopen en lezen van zijn boeken verboden werden (8 mei 1521), een jaar later gevolgd door de keizerlijke inquisitie: de rijksban.²⁸

2.2 De verspreiding van lutherse ideeën in Gelre.

Hoewel grote gebeurtenissen in de geschiedenis van de Kerk, bijvoorbeeld de kruistochten en de Investituur, in Gelre nauwelijks gevolgen hebben gehad,²⁹ was er

---

²⁷ Wachter, H.J.J., *Luther, Leven - Persoon - Leer* (Amsterdam 1930), p.122-141.

²⁸ M.E.Kronenberg, *Verboden boeken en opstandige drukkers in de Hervormingstijd*, Amsterdam 1948, p.12: *zo staut oft clouck en zij, te coopene, vercoopene, haudene, lesene, schrivene, prentene, ofte doen schrijven, prenten, ofte sustineren, ofte defenderen eenighen van den boucken, gheschriften oft opinien des voorseyts Luthers, het zij in Overlantscher, Latijnscher oft Vlaemscher talen, oft in eenighe ander talen, so wel van den ghenen die bij onsen helighen vader den paus zijn ghecondempneert, als alle andere alreede ghemaect ofte die naermaels mochten ghemaect ende gecomposeert werden bij den zelve Luther, zijnen discipulen ende fauteurs, in wat manieren oft sorten die wesen moghen.*

²⁹ J.H.J. Geurts & J.A.E. Kuys, 'Kerkelijke en godsdienstige verhoudingen in Gelre vóór en ná

wel ruimte voor een nieuw soort religieus bewustzijn, dat vanaf het einde van de veertiende eeuw door de Moderne Devoten werd gepraktiseerd. Veel groeperingen van deze beweging streken juist in Gelre neer, met als centra Deventer en Zwolle; in hoofdstuk 4 komen we hierop terug.

Het bestudeerde archiefstuk dateert, zoals gezegd, van 1529, in een periode van zeer grote onrust in de hele Kerk, met Luther als directe gangmaker. Hij was lid van het Augustijnenklooster in Wittenberg en van daaruit stuurde hij zijn ideeën de wereld in. Luthers invloed was ook in Gelre duidelijk merkbaar en de verspreiding van de lutherse ideeën is waarschijnlijk vooral via de handelscontacten gegaan. Steden als Harderwijk, Doesburg, Elburg, Zutphen, Arnhem en Nijmegen waren vooral op Duitsland gericht. Deze steden waren immers verenigd in de Hanze (1150-1650): het verbond van belangrijke Nederlandse, Duitse en Scandinavische en andere handelssteden. Doesburgse, maar ook andere Gelderse handelaren, hadden geregeld contact met collega's in het Nederrijngebied, met Keulen als centrum en ook met het Munstergebied. Invloed was er zeker ook vanuit het dichtbij gelegen Kleef, waar lutherse aanhangers langzamerhand een gevestigde positie kregen.

Hoewel er dus sprake moet zijn geweest van invloed vanuit de Duitse gebieden is de Reformatie in het gewest Gelre toch behoorlijk traag op gang gekomen. Frijhoff noemt daarvoor twee redenen: 'een politieke en een religieuze'.³⁰ De politieke reden van een trage verspreiding heeft te maken met de landsheerlijke politiek en het felle verzet van de hertog van Gelre, Karel van Egmond. Die deed er alles aan om verspreiding van de lutherse ideeën in zijn hertogdom te verhinderen. Niet alleen lutherse maar ook andere 'afwijkende' opvattingen, bijvoorbeeld van Wederdopers en Sacramentariërs, konden rekenen op hardhandige tegenwerking en fel verzet van Karel, in de vorm van scherp overheidstoezicht van de hertog zelf en van plaatselijke autoriteiten, die daartoe van hem opdracht hadden gekregen.³¹

Al vanaf 1520, dus vanaf het eerste begin van het optreden van Luther, werden lijsten van verboden lutherse boeken verspreid in de Nederlanden, die zichtbaar door boekhandelaars moesten worden opgehangen. Er verschenen plakaten waarin boeken als 'verboden' werden aangemerkt.³² Zo werden in een plakkaat van 1525 geldboetes geëist bij het in bezit hebben van verboden boeken. Niet alleen geschriften van Luther werden veroordeeld, maar ook die van Pomeranus (Bugenhagen), Carlstadt, Melanchton, Franciscus Lambertus en Justus Jonas.³³ Tegen Erasmus en al zijn werken werd door de pauselijke gezant in de Nederlanden, Hieronymus Aleander (1480-1542) een speciaal plakkaat uitgevaardigd.³⁴ Alle werken van Erasmus zijn in 1559 door paus Paulus IV op de *Index* geplaatst, zelfs geschriften die niets over religie bevatten.³⁵

De oudste ons bekende gedrukte index met betrekking tot lutherse en andere heterodoxe werken dateert van 1544, de zogenaamde *Index van 1544*.³⁶ Er komen hierin en in de bijbehorende *Catalogue de 1544 des livres censurez* auteurs voor die we ook op de lijst van de schoolmeester (hoofdstuk 6) zullen tegenkomen: Brunfels, Carlstadt, Erasmus, Franciscus Lambertus, Justus Jonas, Luther, Melanchton,

---

1543', in: *Verdrag en Tractaat van Venlo* (Hilversum 1993), p.172.

30 Frijhoff, W., 'De protestantse Reformatie in de Nederkwartieren', in: M.Evers, e.a., *Het hertogdom Gelre. Nederlandse - herziene editie* (Utrecht 2003), p.362-363.

31 Frijhoff 2003, p.364.

32 Kronenberg 1948, p.15.

33 Ibidem, p.16.

34 Ibidem, p.20, 24, 38.

35 Ibidem, p.139; J. Huizinga, *Herfsttij der Middeleeuwen* (Leiden 1997), p.35-36; C. Busken Huet, *Land van Rembrand* (Haarlem 1899), p.390.

36 J.M. De Bujanda, e.a., *Index de l'Université de Paris, 1544, 1545, 1547, 1549, 1551, 1556* (Parijs 1985).

Pomeranus.³⁷ De *Index van 1544* was opgesteld door de theologische faculteit van de universiteit van Parijs en had uitsluitend betrekking op de gebieden rond deze stad. Deze theologische faculteit had al op 15 april 1521 verschillende werken als 'heterodox' bestempeld en veroordeeld, waaronder alle geschriften van Luther, specifiek *De captivitate Babilonica*,³⁸ en ook werken van Erasmus.³⁹ In de inleiding van de *Index* wordt ervan uitgegaan dat er tussen 1517 en 1544 ongeveer 3.700 edities van werken van Luther hebben gecirculeerd.⁴⁰ Veroordelingen van vóór 1543 zijn er ook in opgenomen; ze hebben weliswaar weer uitsluitend betrekking op de omgeving van Parijs en dus niet op het gebied van Gelre, maar ze geven wel een indicatie hoe heterodoxe werken en de bezitters ervan in die vroegste periode van de reformatie werden veroordeeld en gestraft.

De vraag kan gesteld worden of Karel van Gelre al in de jaren 1521-1529 de opvattingen, die blijken uit de Parijse *Index van 1544*, in zijn gebied heeft laten gelden? Waar toen de grens lag tussen ketters en niet-ketters is moeilijk te zeggen, duidelijk is echter wel dat Karel met dat predikaat 'kettters' snel kwam aanzetten.⁴¹

We zullen in het volgende hoofdstuk zien welke activiteiten Karel ontplooidde met betrekking tot de lutherse leer en bezitters van heterodoxe werken. Het hoofdstuk begint met een kleine voorgeschiedenis van het hertogdom in de vijftiende eeuw.

---

³⁷ *Le Catalogue de 1544*, p.445 e.v.

³⁸ *Index de 1544, Catalogue de 1544*, fol.14r-fol.14v-fol.15r.

³⁹ *Ibidem*, fol.13r.

⁴⁰ *Index de 1544*, p.12.

⁴¹ Wessels 1980, p.51.

Hoofdstuk 3. Het hertogdom Gelre in de vijftiende en zestiende eeuw onder hertog Karel van Egmond (1492-1538)

In de late middeleeuwen was Gelre een zelfstandig en belangrijk hertogdom. Het bestond uit vier kwartieren: het kwartier van Nijmegen, dat van de Veluwe (Arnhem), van het graafschap Zutphen (waartoe Doesburg behoorde) en het kwartier van Roermond, meestal het Overkwartier genoemd: het noorden van Limburg met Venlo, Venray en Roermond.

Omdat Gelre zo'n belangrijk hertogdom was, stond het al vanaf het eind van de vijftiende eeuw op het verlanglijstje van hertogen van Bourgondië, die hun gebieden graag met dit welvarende hertogdom zagen uitgebreid. Een van de geijkte middelen voor uitbreidingen was de huwelijkspolitiek van de Bourgondiërs (zie stamboom). Filips de Goede ondersteunde, vanuit zijn verlangen Gelre aan zijn bezittingen toe te voegen, de politiek van de jonge Adolf van Egmond (1438-1477) om zijn eigen vader Arnold van Egmond (1410-1473) van de hertogelijke troon te stoten. Vader Arnold, die getrouwd was met de Bourgondische prinses Katherina van Kleef (1417-1476), - over huwelijkspolitiek gesproken! - voerde een anti-Bourgondische politiek. Zoon Adolf nam zijn vader gevangen, wat in heel Europa verontwaardiging wekte; hij werd in deze actie nota bene door zijn eigen moeder Katherina gesteund.

De zoon van Filips de Goede, Karel de Stoute (1433-1477), steunde op zijn beurt de gevangen genomen vader, Arnold van Egmond en veroverde in 1473 om die reden op gewelddadige wijze het gebied van Gelre en werd daarmee de nieuwe hertog. Zoon Adolf van Egmond op zijn beurt werd nu gevangen genomen en samen met zijn zoon en dochter, Karel en Filippa door Karel de Stoute overgebracht naar het Bourgondische Hof te Gent.

Karel de Stoute kwam met Arnold overeen dat hij na diens dood Gelre zou erven. Zoon Adolf van Egmond werd dus op deze manier uitgeschakeld van de opvolging als hertog van Gelre en vervolgens richtte hij zich tegen de 'Boergoensche overheering'.⁴² Arnold van Egmond (de vader) had zijn rechten echter zonder de goedkeuring van ridderschap en steden van Gelre aan Karel de Stoute overgedragen.⁴³ Karel de Stoute sneuvelde in 1477 en de steden van Gelre kozen de zoon, Adolf van Egmond als de nieuwe én wettige hertog. Hij was inmiddels door de Gentenaren weer vrijgelaten, maar in 1478 sneuvelde ook hij. Zijn kinderen Karel en Filippa, bleven in gevangenschap in Gent achter (1473-1487).

Door de dood van Karel de Stoute (1477) en die van Adolf van Egmond (1478) bleef het gebied van Gelre in handen van de Bourgondiërs, nu onder bewind van Maria van Bourgondië, de dochter van Karel de Stoute. Zij wenste haar aanspraken op het hertogdom Gelre te behouden. Toen zij eveneens plotseling in 1482 overleed, werd haar weduwnaar Maximiliaan van Oostenrijk regent over Gelre voor hun zoon Filips de Schone.

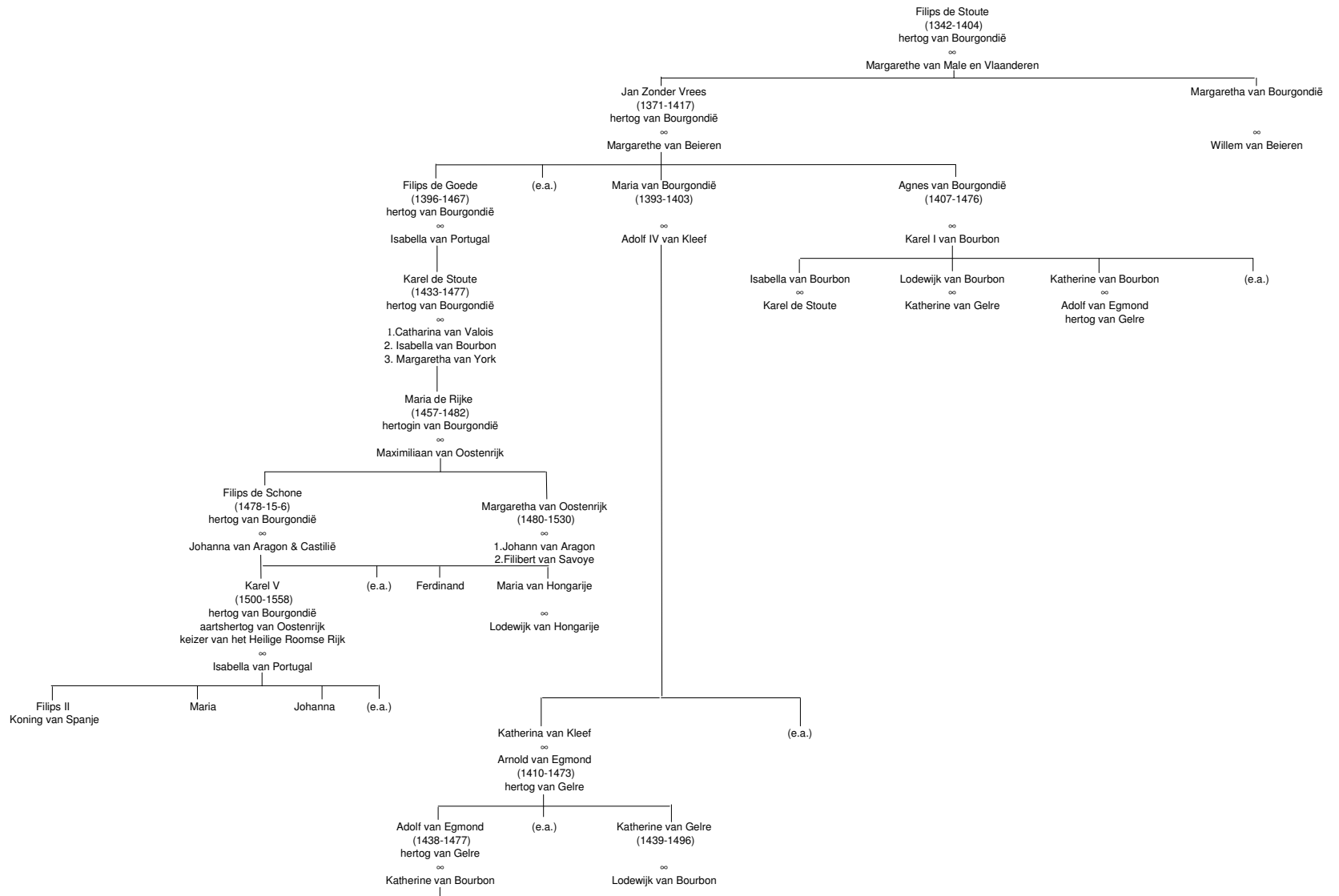
Karel van Egmond, de zoon van Adolf, vocht vervolgens aan de zijde van Maximiliaan in 1487 tegen Lodewijk XI van Frankrijk en kwam nu in Franse gevangenschap (1487-1492). De Franse koning was orthodox katholiek en heeft met zijn kijk op de Kerk en haar geloofswaardheden Karel en zijn zuster Filippa waarschijnlijk sterk beïnvloed. Van de zuster van Karel, Filippa werd gezegd dat ze een legendarische vroomheid bezat.⁴⁴

---

42 J.E.A.L. Struick, *Gelre en Habsburg 1492-1528* (Arnhem 1960), p.13.

43 Pieters 1972, p.11.

44 Frijhoff, W., 'Het Gelders Antichrist-tractaat (1524) en zijn auteur', in: *A.G.K.N.* 1986, p.192-217.

De Gelderse Staten betaalden in 1492 een hoog losgeld aan de Franse koning om Karel vrij te kopen en daardoor kon hij in datzelfde jaar als de nieuwe hertog van Gelre door een enthousiaste bevolking met grote vreugde worden ingehaald. Hertog Karel van Egmond was, net als keizer Karel een modern landheer en streefde naar een sterkere gecentraliseerde macht. Ook hem bleven conflicten met de steden niet bespaard; hij voerde ook daarin een gelijksoortige politiek aan die van keizer Karel.

Maar de opvoeding aan het Bourgondische Hof (1473-1487), en de ervaringen die Karel van Egmond daar heeft opgedaan, zijn vermoedelijk ook mede de basis geweest voor zijn felle en nooit aflatende anti-Bourgondische houding. Tijdens zijn regeringsperiode (1492-1538) verzette het hertogdom zich voortdurend en met succes tegen de hegemonie van Bourgondië en later van Habsburg in Gelre. Toch kon Karel niet verhinderen dat aan die zelfstandigheid uiteindelijk een einde kwam. Al voordat hij in 1538 zonder wettige nakomelingen overleed, hadden de Staten van Gelre Willem van Kleef en Gulik als nieuwe hertog van Gelre en Zutphen gekozen. Ook Willem verzette zich tegen de Habsburgse heerser, maar desondanks moest hij Gelre in 1543 bij het Tractaat van Venlo aan keizer Karel overdragen. Vanaf 1543 was het dus met haar zelfstandigheid gedaan en maakte Gelre deel uit van de Habsburgse Nederlanden onder keizer Karel V (1515-1555).

Hoofdstuk 4. De religiepolitiek van Karel van Egmond

Er bestaan vrijwel geen studies over de kerkgeschiedenis van Gelre en ‘het is niet of nauwelijks bekend’, zo schreven Geurts en Kuys, ‘of er onder de wereldlijke machthebbers van de Gelderse landheren een eigen kerkelijke en godsdienstige politiek is gevoerd’.⁴⁵ Van het hertogelijk bewind van Karel van Egmond is echter wél bekend dat het, in hoge mate zelfs, een persoonlijk bewind was;⁴⁶ toen was er wel degelijk sprake van een godsdienstpolitiek. Religie en politiek waren in de tijd van deze hertog Karel onlosmakelijk met elkaar verbonden.⁴⁷ De keuze om uitsluitend de religiepolitiek van Karel te onderzoeken, is gedaan om het archiefstuk te kunnen duiden; dat document kan overigens ook als bewijsstuk voor zijn religiepolitiek worden beschouwd. In dit hoofdstuk zal de verbinding tussen zijn religieuze opvattingen en zijn politiek worden aangetoond.

Karel van Egmond heeft meerdere initiatieven genomen op het gebied van zijn geloof, waardoor we van een actieve religiepolitiek kunnen spreken.⁴⁸ Karel dacht na over ‘vernieuwingen’ van de Kerk; toen er nog helemaal geen sprake was van Luther, bemoeide hij zich al actief met religieuze zaken. Zijn acties zijn onder te verdelen in initiatieven die niets met Luther te maken hebben, ‘papieren’ acties die wél met Luther te maken hebben, en daden die rechtstreeks met de lutherse leer van doen hebben.

Hertog Karel was behoudend katholiek en maakte zich sterk voor het oude geloof; er wordt wel geschreven over ‘de contrareformatie van hertog Karel’.⁴⁹ Zo werd in 1514 op zijn verzoek door de bisschop van Utrecht, Frederik IV van Baden (1496-1517), een nieuw Mariafeest ingevoerd met als titel *Maria Droefenisse (Compassio, Lamentatio)*. Al spoedig werd het feest bekend als het feest van de *Gelderse Lieve Vrouw*; het werd de nationale feestdag van Gelre.⁵⁰ Zo werd de staatkundige eenheid in zijn gebied door een actieve religiepolitiek bevorderd. Het feest was niet toevallig ook ingevoerd in Lotharingen, in het gebied waar René II van Lotharingen hertog was en die gehuwd was met Filippa, de legendarisch vrome zuster van Karel.

Om het ‘Turkengevaar’ te weren schreef hertog Karel op 6 april 1523 drie vrijdagse sacramentsprocessies uit.⁵¹ Ook in 1522 en 1524 heeft Karel, wellicht om andere redenen, zulke sacramentsprocessies voorgeschreven.⁵²

In 1530 maakte Karel een bijzonder gebaar naar Arnhem. Op zijn verzoek werd een schrijn met kostbaar zilverbeslag vervaardigd, waarin overblijfselen van de Heilige Eusebius moesten worden bewaard.⁵³ De relieken zelf waren al in 1453 door de abdij van Prüm aan Arnhem geschonken. De schrijn met relieken werd vervolgens geschonken aan de Sint-Maartenskerk, de

---

45 Geurts & Kuys 1993, p.171-199.

46 M. van Driel, ‘Gelre vóór 1543’, in: *Verdrag en tractaat van Venlo. Herdenkingsbundel, 1543-1993* (Hilversum 1993), p.107.

47 Frijhoff 1986, p.200-201; Kronenberg 1922, p.215-217.

48 Frijhoff 1986, p.195.

49 Kuys 1995, p.11-12.

50 Frijhoff 1986, p.199.

51 Ibidem, noot 9.

52 Idem, p.200.

53 P.J. te Poel, *Vier eeuwen Arnheems wel en wee weerspiegeld in zilver* (Arnhem 1988), p.3-4.

latere Eusebiuskerk. Een verdere bepaling was, dat alle overblijfselen in processie op de feestdag van de heilige, op 25 augustus, moesten worden meedragen.⁵⁴

De opkomst van Luther vond plaats in de laatste regeringsperiode van Karel en de invloed ervan is in Gelre te dateren vanaf ongeveer 1521. De lutherse, ketterse denkbeelden en de gevolgen die ze hadden, niet alleen op de elite maar ook op het gelovige kerkvolk, hebben vanaf toen het gedrag van hertog Karel nadrukkelijk beïnvloed. Vanaf 1523-1524 liet Karel traktaten drukken en schreef hij diverse teksten, 'papieren' acties dus, die duidelijk maken hoe hij over Luther en zijn opvattingen dacht.⁵⁵

Ook heeft de hertog in de jaren twintig van de zestiende eeuw aan de auteur, die in 1522 of 1524 het anti-Luther traktaat *Prognosticon multa et mirabilia de terribilissimo maledicti antichristi adventu loquens* schreef - waarover dadelijk meer - een aantal opdrachten gegeven tot het schrijven van religieuze werkjes: *Van den hilgen fest onser liuen vrouwen als se onder den cruce stond op den berch van caluerie*; mogelijk dat was een officie van het al genoemde feest van *Maria Droeffenisse* en het *Suverlicke boexken geheten de gulden crone marien en het Gebet van der passien onses liuen heren iesu cristi*, om enkele titels te noemen. Verder werden (de lijst is zeker niet compleet) in opdracht van de hertog in druk uitgebracht: *Leuen unde doet der presters, een Gebet van al den lyden dins brudegoms Christi Jesu* en een vermoedelijk wijdverbreid boekje *De bloyende Rosengarde alles gestlicken joufferen Christo gehilghet*.⁵⁶

Aan het begin van het jaar 1524 werd het traktaat: *Prognosticon multa et mirabilia de terribilissimo maledicti antichristi adventu loquens* uitgegeven bij drukker Albert Pafraet/Paffroed in Deventer.⁵⁷ Dat geschrift werd mogelijk al in 1522 of eerder geschreven door een benedictijner of franciscaner monnik, wellicht een biechtvader van het nonnenklooster Mariëngaerde.⁵⁸ Het werk bevatte in elk geval een vlammeende weerlegging van de ideeën van Luther, de Antichrist, maar er werd ook flink uitgevaren tegen Erasmus en tegen Ulrich van Hutten en tegen nonnen, die uit hun klooster waren weggelopen.⁵⁹ Het traktaat was gefinancierd door de hertog van Gelre, gedrukt in het Latijn en waarschijnlijk bedoeld voor de geestelijkheid en hogere burgerij. Aan het slot van het werk bedankt de auteur hertog Karel uitvoerig.⁶⁰ Aan het eind van hetzelfde jaar 1524 werd een versie in de volkstaal gedrukt, eveneens in opdracht van de hertog, en wederom bij Pafraet: *Van den verveerlicken aenstaende tyt Endechristes de ons onseker is van iaren to iaren*.⁶¹ 'Het traktaat', concludeerde Frijhoff, 'zegt aanzienlijk meer over de religiepolitiek van de Gelderse hertog en van de opinies in het katholieke kamp dan over Luther's hervormingsstreven'.⁶²

---

54 J. Onrust/projectgroep M.E., *De gotiek in de Nederlanden* (Nijmegen/KUN 1994/1995), p.307-309 [niet uitgegeven].

55 Frijhoff 1986, p.197.

56 Kronenberg 1922, p.216; Kronenberg 1926, p.112; Kronenberg 1964, p.2-5.

57 Kronenberg 1922, p.213, 216-218.

58 Frijhoff 1986, p.192; Kronenberg 1926, p.112-113.

59 Frijhoff 1986, p.192; Wessels 1980, p.56; Kronenberg 1922, p.214.

60 Kronenberg 1922, p.215.

61 Wessels 1980, p.56; Frijhoff 1986, p.193, 194: van de Latijnse versie zowel als van de Nederduitse bestaat nog maar één exemplaar; het Latijnse berust in Straatsburg, het Nederduitse in Uppsala;

Hille Ris 1890, p.10; Kronenberg 1922, p.214, 218.

62 Frijhoff 1986, p.194.

Hoewel ook een ‘papieren’ actie, is de briefwisseling met paus Clemens VII (1523-1534) van een heel andere orde, omdat het de landsheerlijke rechtspraak betrof. Karel had de bevoegdheid recht te spreken in wereldlijke aangelegenheden in zijn eigen gebieden, het zogenaamd landsheerlijke recht. Clerici, leden van de kerkelijke stand dus, mochten uitsluitend door kerkelijke rechtbanken worden berecht, daarbij ondersteund door de wereldlijke macht als het doodvonnis betrof. Hertog Karel vroeg per brief van 3 februari 1525 aan paus Clemens VII toestemming om clerici te mogen berechten, wat tot dan toe uitsluitend door kerkelijke rechtbanken was gedaan. Karel vond waarschijnlijk dat niemand beter dan hijzelf het hertogdom ‘schoon’ kon houden van de nieuwlichterij waar hij zo’n hekel aan had. Het antwoord van de paus van 23 april 1525 op zijn verzoek was negatief. Misschien kreeg hertog Karel bij een volgende aanvraag bij de paus meer bevoegdheden of legde hij de pauselijke brief van april 1525 in zijn voordeel uit. Hoe dan ook, in 1532 schijnt hij over de bevoegdheid wel beschikt te hebben.⁶³ De paus had zelf inmiddels op 12 februari 1525 een inquisiteur speciaal voor de Nederlanden benoemd.⁶⁴ Deze Everhard van de Mark, bisschop van Luik (1506-1538) werd noch door hertog Karel, noch door keizer Karel V, bij monde van Landvoogdes Margaretha, erkend. Beide vorsten letten er nauwkeurig op dat aan hun landsheerlijke rechtspraak geen afbreuk werd gedaan.⁶⁵ Hertog Karel was, net zo min als zijn tegenstander keizer Karel, geneigd om zijn eigen gezag aan dat van de paus op te offeren.⁶⁶ De hertog had ook, zoals keizer Karel dat inmiddels had bepaald, ketterij als een inbreuk op de majesteit kunnen beschouwen en daarmee eveneens de kettervervolging in eigen, geprivilegieerde rechtspraak kunnen houden.⁶⁷ Keizer Karel en hertog Karel waren niet alleen naamgenoten, maar daarnaast ook politieke aartsrivalen en deden als katholieke orthodoxe bestuurders in hun geloofsijver ook niet voor elkaar onder.⁶⁸

De hertog was bezorgd over de invloed van de lutherse leer. Aan acties die Karel heeft uitgevoerd zijn nogal wat mensen ten offer gevallen; hij probeerde, zoveel als in zijn macht lag, de lutherse denkbeelden in zijn gebied tegen te houden. Stadsbesturen ontvingen bijvoorbeeld regelmatig verzoeken om informatie over inwoners. Daardoor ontstond een scherp overheidstoezicht, dat werd gedragen door verklikkers, wat zo bewust in de hand werd gewerkt.⁶⁹ In het oud-archief van Zutphen bevindt zich een brief met de datum 1 februari 1535, waarin deze stad aan de stad Deventer om informatie vraagt over haar burgers, die van de ‘nyhe dwalende luttersche ketterye ind wederdoip’ worden beticht.⁷⁰ In dat licht bezien lijkt het logisch dat ook Doesburg de hertog op de hoogte heeft gehouden van nieuwlichters, en werd zelf achteraf ook door de hertogelijke kanselarij op de hoogte gesteld van berechting van inwoners van haar stad; daarvan kan het bestudeerde archiefstuk als getuigenis worden gezien.

---

63 Wessels 1980, p.51; Hille Ris 1890, p.14.

64 Hille Ris 1890, bijlage II, p.XLII-XLV.

65 Idem, p.13-16.

66 Idem, p.13.

67 Idem, p.13-16; Wessels 1980, p.56.

68 Geurts en Kuys 1993, p.171.

69 Kronenberg 1948, p.17; H.D. Wessels, ‘Ketterij in de Graafschap, ca 1520-1543’, in: *Bijdragen en Mededelingen, deel LXXI* (1980), p.57-67.

70 A.H.Groustra-Werdekker en A.T.S. Wolters-Van der Werff, *Karel van Gelre, hertoch van Gelder ende Gulich ende grave van Zutphen*, Catalogus ter gelegenheid van de tentoonstelling van 1992 (Zutphen 1992), p.25; bewaarplaats oud-archief Zutphen: OAZ inv.nr 504.

In de jaren na 1521 zijn reeksen van kleinere en grotere incidenten te melden, waaruit niet alleen blijkt dat de lutherse beweging steeds meer aanhang kreeg, maar ook dat het verzet van bovenaf ten opzichte van ketterij sterker werd.⁷¹ Een van de eersten die dat reeds in 1522 ondervond vanwege zijn voorkeur voor de lutherse leer, was Hendrik Moller, ook wel Hendrik van Zutphen genoemd.⁷² Hij werd door minderbroeders in deze stad aangeklaagd wegens ketterij en kreeg een spreekverbod opgelegd. Omdat Karel zo druk was met oorlog voeren, ontglipte Hendrik aan de hertog: hij kon nog op tijd vluchten naar Bremen waar hij, door het stadsbestuur beschermd, zijn preektaak kon vervolgen. Uiteindelijk werd hij in 1524 door boeren gelyncht.

In 1523 berispte de hertog een rentmeester van Harderwijk vanwege zijn lutherse sympathie. Het lijken in eerste instantie vooral geestelijken en beter gesitueerde leken te zijn geweest die 'met de lutherse ketterij besmet' waren.⁷³

De hertog wenste ook controle te hebben over de handelscontacten, vooral met die van Duitsland. Al in 1522 en later in 1530 en in 1535 verbood Karel zijn onderdanen om vergaderingen van de Hanzesteden in Lübeck en Lüneburg bij te wonen.⁷⁴ Hij vreesde dat de leden van de Gelderse delegatie daar verder besmet zouden raken met de ketterse denkbeelden, wat helemaal niet ondenkbaar was. Niet alleen via de handelsroutes waren er invloeden vanuit Duitsland, ook op intellectueel niveau was er veel uitwisseling; veel studenten aan de Universiteit van Keulen kwamen uit het gebied van Gelre.⁷⁵

In een studie van Kuys over het wangedrag van de koster van Venray (1536) komt het zoveelste en voor dit onderzoek laatste bewijs voor van de krachtige religiepolitiek van hertog Karel van Gelre (de hertog stierf in 1538).⁷⁶ Wanneer berichten over deze koster Karel hebben bereikt, is niet bekend, evenmin wie de informatie aan hem heeft doorgegeven. Het kliksysteem, waarover hierboven al melding werd gemaakt, werkte wellicht anoniem, maar wel steeds met behulp van de burgerlijke overheid.⁷⁷ Hertog Karel greep in dit geval ook weer krachtig in en ontsloeg de koster, omdat de uitoefening van de kerkelijke eredienst in zijn ogen tot een bedenkelijk peil was afgezaakt.⁷⁸ Het betrof overigens niet zijn religieuze opvattingen, maar slordig uitgevoerde werkzaamheden.

Karel van Egmond stond veel sneller met het etiket 'kettters' klaar dan meer tolerante overheden, zoals Kleef en Gulik.⁷⁹ Wezel, Bremen en Emmerik bijvoorbeeld boden vluchtplaatsen voor vluchtelingen.⁸⁰ Het was vanwege die tolerantere overheden, dat aanhangers van Luther daar langzamerhand een gevestigde positie kregen.

---

71 Frijhoff 2003, p.353.

72 Idem, p.365; Frijhoff 1986, p.196.

73 Wessels 1980, p.56.

74 Idem, p.57; Groustra-Werdekker 1992, p.25; Cat.nr.19.

75 Frijhoff 1986, p.193, noot 3.

76 J.A.E. Kuys, 'De landsheer als bewaker van de kerkelijke discipline. Hertog Karel van Gelre en zijn reactie op het wangedrag van de koster van Venray (1536-1537)', in: *De Maasgouw* 114 (1995), p.11-23.

77 Hille Ris 1890, p.15; zie ook noot 126.

78 Idem, p.18.

79 Ibidem.

80 Frijhoff 2003, p.364.

Hoewel hij dus waarschijnlijk niet de bevoegdheid bezat, weten we uit de *Kroniek van Doesburg* dat hertog Karel in 1529 wel degelijk de priester Henricus Wichert heeft berecht en mogelijk zelfs heeft willen veroordelen, en een priester van de kartuizers heeft hij daadwerkelijk veroordeeld, zoals eveneens duidelijk blijkt uit de kroniek:

...dominum Henricum Wichert, intraneum ordinis Predicatorum, ... cum quodam Cartusiensium sacerdote, primo decollatus est post igne consumptus est.⁸¹

... de priester Hendrik Wichert, inwonend lid van de orde van de Predikheren/Dominicanen, ... is samen met een zekere kartuizer priester, eerst onthoofd en daarna verbrand.

En zij waren niet de enigen, die vanwege deze hertog hun leven op de brandstapel lieten. Een auteur meldde in 1890 over de periode van hertog Karel: 'In Arnhem werden verscheidene Lutheranen gestraft, twee juffers uit Nijmegen werden verbrand en den 10 Augustus 1526 onderging een zekere juffer van Wely de doodstraf. Aan het eind van datzelfde jaar werd een Deventer priester door een onbekende straf getroffen'.⁸²

Hertog Karel vaardigde op 17 april 1529 een zeer fel plakkaat uit tegen lutherij. Van Slichtenhorst schrijft in 1654 daarover:⁸³

Die (Karel) daer na (al te zeer verzot zijnde op het geloove daer in hy was op-gevoed ende het welk hy meer voor-stond dan wel kende)

op den 17. van de Bloey-maand onder syne eigene hand tot Arnhem een bloedigh gebod liet wt-gaen, tegens alle luyden, ionghe ofte oude, inzaeten ofte vreemdelinghen, mans ofte vrouwen, die met de vermeynde Luthersse kettery waren besmet en bezeeten, ende binnen deuren ofte in herberghen ende by-een-komsten yet deden ofte spraken 't welk na die kettery was smaekende, ende strijdigh met de oude in-zettinghen der kerk, om de zelve zonder eenighe oogen-luykingh, wt-wel ofte genade van het leeven ter dood te brenghen; met verbeurte daer en boven van alle haere in-komsten, waer van het eene deel zoude koemen tot sijn behoef, het tweede aen de Stad ofte plaets daer de misdaed was gepleeghd, ende het driede tot nut van den aenbrengher.

..Die op 17 april 1529 een bloedig gebod liet uitgaan, door hemzelf ondertekend, tegen jongeren of ouden, ingezetenen of vreemdelingen, mannen of vrouwen, die besmet waren met lutherse ideeën en thuis of in de herberg of op andere bijeenkomsten over deze naar ketterij riekende leer spraken en die strijdig was met de leer der Kerk, zonder pardon ter dood veroordeeld zouden worden, met verbeurd verklaren van alle eigendommen, waarvan één deel zou worden gegeven aan de hertog, één deel aan de stad of gemeente waar het misdrijf had plaatsgevonden en één deel voor de aanbrenger.

---

81 Weiler 1974, p.118.

82 Hille Ris 1890, p.18.

83 Van Slichtenhorst, A., *Alle de XIV boeken van de Geldersse geschiedenissen* (Arnhem 1654), p.411-412.

'Het plakkaat', schreef van Slichtenhorst:

wierd op het aller-scherpste onderhouden, ende veele menschen, die sich hier aen ofte aen 't singhen van geestlijke liedekens hadden vergreepen, op de bloote aenklaght, zonder wijdere rechtspleeinghe 's morgens voor haere deuren, alwaer dan in voor-raed een kar met zand gestroyd lagh, door den scherp-richter wreedelijken onthoofd. ..werd zeer scherp onderhouden en veel mensen die zich hierdoor hadden laten meeslepen of geestelijke liederen hadden gezongen werden wreed op 'blote' aanklacht zonder enige vorm van proces voor hun deur, waar een kar een voorraad zand had gestroid, door een scherpschutter wreed onthoofd.

Vorsten uit de omgeving van Gelre - Saksen, Brandenburg, Hessen en Anholt en ook veertien Rijkssteden - reageerden met:

dit Plackaet niet te willen onder-schrijven ofte gehoorsaemen.⁸⁴

In datzelfde jaar 1529 schijnt er een zogenaamd 'heilig verbond' ter uitroeiing van de ketterij gesloten te zijn, met als leden paus Clemens VII, keizer Karel V, de Franse koning Frans I (1515-1547) en hertog Karel van Gelre. Vanaf dat moment werden ook de vervolgingen in Gelre heviger dan ooit.⁸⁵

De reis van hertog Karel van Egmond op 25 april 1529 naar Doesburg heeft alles te maken gehad met het plakkaat dat een week eerder, op 17 april 1529 was uitgegeven; het was de legitimering van zijn gang naar Doesburg. In de kroniek van het fraterhuis staat: 'Hij trok naar die stad om er de lutheranen te verontrusten/in verwarring te brengen'.⁸⁶ In het volgende hoofdstuk meer daarover.

---

⁸⁴ Ibidem, p.412.

⁸⁵ Hille Ris 1890, p.16.

⁸⁶ Weiler 1974, p.118.

Hoofdstuk 5. De Moderne Devoten en het fraterhuis van Doesburg

5.1 *De Moderne Devoten*

Het archiefstuk is afkomstig uit het archief van het fraterhuis van Doesburg. Dat is ook het huis waar de monnik en de schoolmeester woonden. Fraterhuizen waren instellingen van Moderne Devoten en 'de geschiedenis van de fraterhuizen is een onderdeel van de geschiedenis van de Moderne Devoten', zo schrijft Weiler.⁸⁷ Moderne Devotie was de naam voor de spirituele beweging die zich verspreid heeft vanuit Deventer, waar oprichter Geert Grote (1340-1384) in de periode 1379-1384 woonde over de IJsselvallei. Zwolle werd, met het klooster Windesheim, naast Deventer een belangrijk centrum van de beweging. Er zijn veel goede studies verschenen over de beweging; een standaardwerk is *De Moderne Devotie*, geschreven door R.R. Post.⁸⁸

Fraters - of broeders - en zusters van de Moderne Devoten woonden in conventen samen. Ze legden geen kloostergeloften af, hoewel ze wél dezelfde geloften met kloosterlingen deelden, die van armoede, zuiverheid - afkeer van het aardse - en (vrijwillige) gehoorzaamheid. Aan de leefwijze van de Broeders lag dus een kloosterideaal ten grondslag. Andere elementen van de idealen van de fraters waren nog devotie, discipline en tucht, zelfheiliging, nederigheid en soberheid.

Het zedelijk verval in de veertiende eeuw was de belangrijkste reden tot oprichting van de Moderne Devotie: de verslapping van de kloostertucht, de proprietarii (kloosterlingen met eigen bezit), slapte in de moraal van de kerk, de houding van slechtopgeleide zielzorgers, de simonie en de priesters concubinarii (die - onwettig natuurlijk - met een vrouw samenleven). De reden van oprichting was tegelijkertijd een van de idealen van de Moderne Devoten: terug naar het kloosterleven zoals dat was vastgelegd in de Regel van Benedictus, geschreven tussen 540 en 560.⁸⁹ Het belangrijkste ideaal van de Moderne Devoten, de eigen bekering, kon bestaan uit het verbreken van de door priesters ongeoorloofde samenleving, het wegschenken van privé-bezit, het nalaten van simonie, het rechtvaardig behandelen van de medemens en het restitueren van door woeker verkregen gelden, aldus Post.⁹⁰

Om het contact met God te zoeken, gebruikten de Moderne Devoten nieuwe manieren; door veel geestelijke werken te lezen en te bestuderen (samen en in afzondering), door veel te bidden probeerden ze bij hun andere ideaal te komen: zelfheiliging of 'innichheit'. Ze riepen daarvoor niet de hulp in van een priester of andere geestelijke, maar probeerden het te bereiken in de kleine groepjes, waarin ze met elkaar samenleefden. Het gebruik van de landstaal, die bestemd was voor de mindergeletterden, werd daarbij een belangrijke voorwaarde.⁹¹

Een overeenkomst tussen de Moderne Devoten en Luther was: kritiek op de Kerk. Daarnaast hadden ze beide een voorliefde voor eenvoud in de Kerk en het gebruik van de landstaal voor de Bijbel, het 'Saksisch' of 'Nederduits' gemeen. Moderne

---

⁸⁷ Weiler 1996, p.XIV.

⁸⁸ R.R.Post, *De Moderne Devotie* (Amsterdam 1950).

⁸⁹ F. Vromen, *Sint Benedictus' Regel voor Monniken* (Slangenburg 1997), p.10.

⁹⁰ Post 1950, p.25.

⁹¹ H.J. Leloux, 'De landstaal bij de Moderne Devoten', in: Andriessen, J., P. Bange, A.G. Weiler, *Geert Grote & Moderne Devotie* (Nijmegen 1985), p.287-298.

Devoten hadden ook, evenals Luther, kritiek op kerkelijke dienaren en op de sacramentsbediening door in zonde levende priesters. In tegenstelling tot Luther hadden Moderne Devoten echter geen kritiek op de sacramenten zelf, die zij als genademiddelen beschouwden, en ze zijn niet, althans niet als groep, uit de Kerk getreden. Luther schafte uiteindelijk vijf van de zeven sacramenten af en trad, niet geheel vrijwillig, wél uit de Kerk.

Bij Moderne Devoten was zielzorg een taak, die in hoog aanzien stond en door een groot aantal fraters werd bedreven. Daarnaast schreven, verluchtten en kopieerden ze boeken, ze bedienden altaren en gaven pastorale zorg. Plaatselijke instellingen van Moderne Devoten waren fraterhuizen, waar fraters de zorg voor de jeugd op zich namen en waar aan leerlingen die de Latijnse (stads)scholen doorliepen onderdak werd geboden.⁹² Deventer, Zwolle en Doesburg kenden redelijk grote conclaves van broeders van het gemene (gemeenschappelijke) Leven, zoals de fraters ook wel genoemd werden.

5.2 Het fraterhuis van Doesburg

Weiler heeft in 1974 een editie bezorgd over de kroniek van dit fraterhuis, waardoor veel nadere informatie beschikbaar is gekomen. Dankzij deze editie kon de samenhang tussen de geschiedenis van het fraterhuis, die is vastgelegd in de kroniek, en het archiefstuk worden aangetoond.

Het fraterhuis in Doesbrug is opgericht in 1426; in de kroniek wordt als oprichtingsjaar trouwens 1432 genoemd.⁹³ De bevolking van Doesburg schijnt een 'welwillende houding' te hebben aangenomen tegenover de nieuw gekomen fraters en priesters.⁹⁴ Het culturele peil van de stad was blijkbaar een goede voedingsbodem voor de fraters, zielzorgers en pedagogen.⁹⁵

De fraters leefden in Doesburg van het werk van hun eigen handen, een belangrijk kenmerk van de navolgers van Geert Grote. Daarbij moet niet alleen worden gedacht aan het kopiëren en verluchten van teksten, maar in Doesburg is er door de fraters waarschijnlijk ook - in tegenstelling tot de meeste fraterhuizen - geruime tijd landbouw bedreven. Op een gegeven moment - rond of na 1435 - verkeerde men in grote armoede door een grote toename van het aantal fraters en een zeer geringe aanwas van goederen. Er ontstonden problemen in het huis toen een van de fraters voorstelde de landbouw tot hoofdbron van hun inkomsten te maken. De meeste fraters verzetten zich hiertegen, omdat het strijdig zou zijn met het doel van hun beweging. Toch lijkt het erop dat ze wel landarbeid hebben verricht, hoewel de kroniekschrijver er weinig informatie over geeft.⁹⁶ Daarnaast ontvingen ze ook financiële hulp vanuit Zwolle, het toenmalige centrum van de Broeders des Gemene Levens.

We weten dat er leerlingen van de stadsschool in Doesburg in het *domus pauperum* van de fraters woonden, dat misschien zoiets als een gastenverblijf was.⁹⁷ De - algemene - stadsschool van Doesburg, de *scola nostra*, was een behoorlijke, maar wel

---

⁹² Post 1950, p.94-95; 1968, p.244-258, p.385; V.d. Ven 1950, p.385-387.

⁹³ Pieters 1972, p.5.

⁹⁴ Ibidem.

⁹⁵ Ibidem.

⁹⁶ Pieters 1972, p.11, Weiler 1974, p.97: 'lekenbroeders hoedden vee.'

⁹⁷ Ibidem, p.21.

kleine school.⁹⁸ Het tehuis, dat door fraters werd gerund, stond naast de school; jongeren konden er voor weinig geld wonen en werden door een paar jonge novicen of inwonende clerici ondersteund bij het maken van hun huiswerk: een traditie van de Moderne Devoten.⁹⁹

Er waren - bijvoorbeeld rond 1470 - tijden dat de 'fraters tot rust konden komen, omdat er geen landbouw werd bedreven en er geen scholieren onder hun hoede stonden en ze evenmin door bezoekende klerken, zoals gebruikelijk was, werden afgeleid', zo lezen we in de kroniek van het fraterhuis.¹⁰⁰

De kroniek, dat is een soort jaarverslag, van het fraterhuis is behoorlijk goed bijgehouden in Doesburg; vanaf 1446 werden lotgevallen van de broeders, mogelijk met de regelmaat van één keer per jaar beschreven.¹⁰¹ Het is niet zeker of het inderdaad jaarlijks gebeurde, het kan ook zijn dat in één keer een paar jaren tegelijk werden behandeld. De eerste kroniekschrijver, Johannes Ahrweiler, was waarschijnlijk op het laatst van zijn leven niet meer in staat tot het bijhouden van het jaarboek. Zijn opvolger, Egbertus Traiectus (of Traiecti, 'van Utrecht') heeft vermoedelijk in of rond 1521 de laatste jaren van zijn voorganger in één keer behandeld. Het lijkt erop dat Egbertus vanaf dat moment in 1521 tot aan zijn dood in 1559 wel steeds jaarlijks een bijdrage aan het jaarboek heeft geleverd.

De kroniek is samengesteld uit twee codices, de eerste codex, die uit 10 katernen bestond, was begonnen na 1460 door Johannes Ahrweiler en mogelijk is Egbertus er de afschrijver van; hij is in elk geval de samensteller van de tweede codex, die uit 5 katernen bestond en die loopt van 1521 tot 1559. In de negentiende eeuw zijn de twee codices samengevoegd tot één boekje met bladen met een grootte van 10 x 14 cm.¹⁰² Vanuit de uiterlijke kenmerken mogen we de conclusie trekken, dat de kroniek alleen als intern jaarverslag gebruikt is: uitsluitend bedoeld om de geschiedenis van het fraterhuis vast te leggen en niet om als naslagwerk voor bewoners van het huis of voor anderen te dienen.

In zijn verslag geeft kroniekschrijver Egbertus er blijk van, kennis te hebben genomen van de leer van Luther; de geschriften die de schoolmeester in zijn bezit had werden zeker gelezen en er werd over gediscussieerd, dat is wel duidelijk. Egbertus schrijft terughoudend over Luther en zijn leer, maar over zijn wereldlijke heer, hertog Karel was hij dat bepaald niet altijd. Zo schreef hij onder andere over activiteiten van Karel: 'multa mala, ut brevius dicam, passa est terra dyocesis, sed nondum heu finis'.¹⁰³ Hij onthield zich - ook op andere plaatsen in de kroniek - niet van oordelen, waar het ging om activiteiten van Karel. Dat was nogal gedurfd, en bij een repressief vorst als Karel was dat zelfs levensgevaarlijk. De schrijver moet zich wel heel veilig hebben geacht en zich zeker hebben gevoeld van zijn zaken, anders had hij deze toon nooit durven aanslaan.

In 1521 schreef Egbertus voor het eerst over Luther, wat te maken kan hebben met het feit, dat zijn voorganger Johannes in de voorgaande jaren niet meer in staat is geweest bijdragen voor de kroniek te leveren. Egbertus schreef dus terughoudend: 'men

---

98 Weiler 1974, p.76, 84; Pieters 1972, p.22.

99 Romein, J. & A. *Erflaters van onze beschaving* (Amsterdam 1976), p.49.

100 Pieters 1972, p.11; Weiler 1974, p.46.

101 Weiler 1974, p.XVI.

102 Gruijs A., 'Paleografische en boek-archeologische aantekeningen' in: Weiler 1974, p.XXV-XXVII.

103 vert.: Er zijn veel kwalijke zaken gebeurd binnen het bisdom, om het kort te zeggen, maar helaas is het einde hiervan nog niet in zicht; Weiler 1974, p.XXII.

weet tot op heden niet waar dit op uitdraait' en even verderop: 'ik die dit schrijf zou niet graag lichtvaardig willen oordelen of hieromtrent willen beslissen omdat, zoals de H. Augustinus zegt, God zo goed is dat hij uit ons kwaad het goede weet te kiezen; naar mijn oordeel hebben ze (de aanhangers van de nieuwe leer) wel iets nuttigs voor de gemeenschap op het oog, maar in sommige dingen zijn ze te pretentieveus en willen ze wijzer zijn dan het behoort, waardoor niet weinigen aarzelen met betrekking tot die leer'.¹⁰⁴

Na een eerste kennismaking met de lutherse leer volgden jaren van groeiende onrust. Er vond polarisatie plaats, wat ook invloed had op de andere inwoners van het huis, op de leken. Was er in de beginjaren nog vreedzaam overleg, op den duur liepen de emoties steeds hoger op.¹⁰⁵ De kroniek meldt dat er in 1525 een klacht aan de hertog werd gericht, omdat er op sommige fraters verdenking van ketterij rustte; in 1526 dreef de nieuwe leer wederom een wig tussen bewoners. In dat jaar verliet één leek het huis vanwege de onrust die de nieuwe leer had veroorzaakt en in 1527 verlieten nog eens twee clerici het huis. Een jaar later volgde Mathias Kempis, die uit Nijmegen afkomstig was; hij werd in de kroniek zelfs *nova doctrina infectus* genoemd.¹⁰⁶

De leer van Luther heeft grote invloed gehad op de gemeenschap en heeft vrijwel zeker de discipline ondermijnd.¹⁰⁷ Omdat er in het huis steeds meer aanhang voor de nieuwe leer kwam, raakte de gemeenschap uiteindelijk verdeeld. De fraters, die op grond van collectief heil en goede werken bijeen woonden, werden door de nieuwe leer geconfronteerd met individuele uitverkorenheid en predestinatie. Zo'n andere geesteshouding veranderde ook hun houding ten aanzien van hun belangrijkste activiteit: de zielzorg. Want, zo zei de nieuwe lutherse leer, de zielzorg kon net zo goed worden beoefend zonder lid te zijn van een gemeenschap.¹⁰⁸

De nieuwe leer heeft op de bewoners en de sfeer van het fraterhuis een behoorlijke uitwerking gehad. De vroomheidsbeweging had ontevredenheid en kritiek geuit op de leer en misstanden in de Kerk, maar uiteindelijk ging de grootste groep van hen niet over naar de nieuwe lutherse leer. Vanuit hun immer kritische houding had dat wel in de lijn van de verwachting kunnen liggen.¹⁰⁹ Pieters schrijft: 'Zeker zouden ze (de fraters van het fraterhuis) de Gelderse hertog op hun weg vinden en ontbinding van het huis en verbanning zouden het gevolg zijn'.¹¹⁰ Misschien zijn de Moderne Devoten dan toch bang geworden na de actie van hertog Karel naar bewoners van hun fraterhuis in Doesburg? 'Zelf voortgekomen uit de contestatie tegen gezapigheid en corruptie binnen de kerk, dreigden ze *nolens volens* met die kerk geïdentificeerd te worden. We weten niet in hoeverre de tegenstellingen uiteindelijk de vitaliteit en het eigen karakter van de Moderne Devoten hebben aangetast'.¹¹¹ Ze hebben de hertog in elk geval op hun weg gevonden; het volgende hoofdstuk gaat erover.

---

104 Weiler 1974, p.95.

105 Idem, p.24.

106 Ibidem.

107 Pieters 1972, p.19.

108 Ibidem.

109 Frijhoff 2003, p.362.

110 Pieters 1972, p.22.

111 Ibidem.

Hoofdstuk 6. Hertog Karel en het Fraterhuis

Al eerder werd melding gemaakt van het felle plakkaat, dat hertog Karel op 17 april 1529 had laten uitvaardigen tegen aanhangers van de lutherse leer. De inkt ervan was nauwelijks droog of hij kwam op 25 april van datzelfde jaar - dus echt vlak na het uitgeven van het plakkaat - naar het fraterhuis. Blijkbaar had hij wederom klachten ontvangen over bewoners:

Item hoc anno post dominicam tertiam post octavas Pasche, dux Karolus civitatem istam ingreditur ad Luteranos conturbandos, quorum duos secum duxit, scilicet dominum Henricum Wichert, intraneum¹¹² ordinis Predicatorum, qui multis precibus a morte liberatus est, et ludimagistrum Arnoldum Kuyck, qui post quindenam in Arnhem, cum quodam Cartusiensium sacerdote, primo decollatus est post igne consumptus est.

In adventu ducis quidam eciam de civitate fugerunt, scilicet dominus Jacobus Bislick et Johannes Huesden, quondam procuratores nostri.¹¹³

Eveneens dit jaar gaat hertog Karel na de vierde zondag na Pasen¹¹⁴ die stad in om de Lutheranen in verwarring/verontrusting te brengen/te ontmoedigen, van wie hij er twee met zich heeft meegenomen, namelijk de eerwaarde heer Hendrik Wichert, inwonend lid van de orde der Predikheren,¹¹⁵ die door middel van vele smeekbeden van de dood bevrijd is en de schoolmeester Arnold Kuyck, die twee weken later in Arnhem samen met een zekere priester der Kartuizers¹¹⁶ eerst onthoofd en daarna verbrand is.

Nog voor de komst van de hertog zijn twee van hen gevlucht, namelijk de eerwaarde heer Jacobus Bislick en Johannes Huesden, die ons vroeger gediend hadden als procurator.

In 1527 was Karel ook al in het fraterhuis op bezoek geweest. Toen was hij gekomen in verband met de financiering van de oorlogsvoering: de Gelderse strijd tegen de steden van het Oversticht.¹¹⁷ Op dat moment had hij de fraters in hun religieuze zaken met rust gelaten, hoewel hij er ook toen van op de hoogte moet zijn geweest, dat ze aanhangers van de nieuwe leer in hun midden hadden. Oorlog voeren ging toch kennelijk boven geloofszuiverheid bij hem; hij kon ook blijkbaar niet twee zaken tegelijk behandelen en wereldlijke macht bleek toch belangrijker dan geestelijke zaken.

Op 25 april 1529 is de hertog dus ten tweeden male naar Doesburg getogen. Hij kwam na het hoogfeest van Pasen; het staat er nadrukkelijk en ook het plakkaat is na Pasen geschreven. Karel heeft de periode voor Pasen, de vastentijd, voor deze

---

112 Weiler 1974, p.118.

113 Ibidem, p.117-118.

114 Ibidem; p.117; zijn conclusie: 25 april 1529. Pasen viel dat jaar op 28 maart: zie Strubbe & Voet 1991, p.128.

115 M. Spiertz, *Van Aartsbisschop tot Zonnelied* (Nijmegen 1998), p.71: Predikheren, afgekort O.P., zijn Dominicanen [Norbertijnen hebben als afkorting O.Praem.- Ordo Praemonstratensis], p.172.

116 M.E. Kronenberg, *Verboden boeken en opstandige drukkers in de Hervormingstijd* (Amsterdam 1948), p.24.

117 Ibidem, p.26; Wessels 1980, p.65-67.

activiteiten wellicht niet de juiste tijd gevonden. Hij kwam om de lutheranen in verwarring te brengen, of schrik aan te jagen - de tekst spreekt van *conturbandos*.¹¹⁸ Aangenomen mag worden dat het hem met deze actie ook gelukt is.

Met het plakkaat van 17 april 1529 heeft Karel zichzelf gelegitimeerd om enkele nieuwlichters mee te nemen naar Arnhem om ze daar te berechten: een monnik - *intraneus ordinis predicatorum* - Henricus Wichert, en een schoolmeester - *ludimagister* - Arnoldus Kuyck. De hertog wilde kennelijk zijn macht laten zien: zijn wereldlijke en zijn geestelijke macht. Hij nam twee van hen mee, zo staat er in de kroniek van het fraterhuis. Waarschijnlijk waren er wel meer in huis, want twee andere mannen, die ook in het huis woonden, waren op de vlucht geslagen. Zij behoorden dus ook tot de groep lutheranen en ze hadden 'beiden het huis gediend als procurator en waren reeds voor de komst van de hertog de stad ontvlucht'.¹¹⁹ Zij hebben zijn komst niet afgewacht; ze gingen er tijdig vandoor, voordat ze door de mannen van Karel konden worden opgepakt. Het kliksysteem werkte dus ook de andere kant op:¹²⁰ zonder moderne communicatiemiddelen was men snel en goed op de hoogte, dus ook van gebeurtenissen in de toekomst. Het roept wel de vraag op waarom de twee meegenomen 'verdachten', de monnik en de schoolmeester, niet ook de benen hebben genomen?

Aan het hertogelijk hof in Arnhem werd een gerechtelijk onderzoek naar de beide verdachten ingesteld; de monnik werd hierna weer in vrijheid gesteld. Waar hij na zijn proces naar toe is gegaan (misschien terug naar Doesburg?), we weten het niet. Voor de schoolmeester liep het proces heel wat beroerder af. Zijn straf staat ook vermeld in de kroniek: nadat hij twee weken had vastgezet werd hij onthoofd en verbrand, samen met een katuizerpriester;¹²¹ dat zou nog vele ketters na hen ook overkomen. De bezittingen van de schoolmeester werden verbeurd verklaard; waarschijnlijk was dat ook de reden waarom ze op de lijst, die in hoofdstuk 7 aan de orde zal komen, vermeld staan.

Karel heeft de schoolmeester, die van ketterij beschuldigd was, als één van de eersten in het huidige Gelderland, om die reden tot de doodstraf veroordeeld. Hij gaf hem wel genade: Arnoldus werd eerst onthoofd en om pas daarna te worden verbrand. Voor die tijd is deze veroordeling een heel zware straf: uit de beginfase van de reformatie zijn maar weinig processen bekend, waarbij tot de brandstapel werd veroordeeld. 'Hertog Karel, de hevige bestrijder der ketterij', schreef Hille Ris¹²² en Kronenberg schrijft: 'Karel was een woelig en heerszuchtig type',¹²³ ook in religieuze aangelegenheden, zoals we hebben kunnen constateren.

De zware bestraffing van één van de bewoners van het fraterhuis van Doesburg kan betekenen dat Karel een ernstige waarschuwing wilde afgeven aan het huis en mogelijk zelfs aan een grotere groep Moderne Devoten. Daarom ook moest er een afschrift van die uitspraak van het proces (met bijlage) aan het fraterhuis worden toegezonden. Wist de kroniekschrijver misschien ook van veroordelingen die elders hadden plaatsgevonden? Wie zal het zeggen, dat is niet duidelijk. Hille Ris schreef er

---

118 *Conturbo*; Pinxter: ontmoedigen, van zijn stuk brengen, in verwarring brengen; Lewis & Short: in verbijstering/verwarring brengen, verstoren, verontrusten; Forcellini Lex: in wanorde brengen, verwarren, verstoren, in grote problemen brengen.

119 Weiler 1974, p.117-118.

120 Zie noot 77 en 126 over het kliksysteem.

121 Weiler 1974, p.117-118.

122 Hille Ris 1890, p.8.

123 Kronenberg 1964/65, p.1.

aan het eind van de negentiende eeuw wél over, zoals al eerder werd gemeld: in 1526 waren ‘juffers’ verbrand in Arnhem, twee mannen werden ‘op het kinnebakken gebrandmerkt’ en een kapelaan werd in de kerker gedood en daarna heimelijk in het water geworpen.¹²⁴

Karel veroordeelde gelijktijdig met de schoolmeester een priester van de orde der Kartuizers. Maar hij had in 1525 van de paus toch geen toestemming gekregen om clerici te berechten? Karel liet met deze veroordeling zien dat hij, hoewel hij waarschijnlijk niet over de bevoegdheid beschikte om over clerici recht te spreken, het oordeel van de paus naast zich neerlegde. Hij wenste zijn (landsheerlijke) recht van de eigen rechtspraak niet op te offeren aan dat van de paus, evenals keizer Karel dat niet wenste te doen.

Het is duidelijk dat hertog Karel van Gelre vanuit zijn eigen conservatieve, behoudende geloofsovertuiging zwaar strafte, als hij had vernomen dat gelovigen in zijn gebied sympathie hadden voor de nieuwe lutherse leer. In het onderhavige geval wenste Karel daarmee ook aan de Moderne Devoten een niet mis te verstane boodschap te geven: of hij nu burgers of clerici voor zich had, dat maakte hem niet uit; ondanks het - vermoedelijke - verbod van de paus werden ook clerici door hem zelf berecht.

Op basis van welke titels kon de gevangenneming van de monnik eigenlijk worden gelegitimeerd en welke geschriften had de schoolmeester in zijn bezit die tot zijn vervolging en vreselijke einde leidden? In het volgende hoofdstuk zullen beide lijsten van het archiefstuk inhoudelijk worden besproken.

---

¹²⁴ Hille Ris 1890, p.18.

Hoofdstuk 7. Boeken van een verlinkte monnik en Des Schoelmeysters boecken van Doesborch¹²⁵

In het *Monasticon* evenals in de kroniek van het fraterhuis lezen we dat er ‘persoonlijke klachten’ over bewoners van het fraterhuis waren en dat hertog Karel daarom in 1529 weer naar Doesburg was gekomen.¹²⁶ Dat er persoonlijke klachten waren, staat in de kroniek bij het jaar 1529 geschreven; die klachten hebben een link met het archiefstuk, dat ook gedateerd is in het jaar 1529. Blijkbaar heeft Karel op basis van die klachten besloten tot een huiszoeking, zowel bij de monnik als bij de schoolmeester.¹²⁷ Karel heeft de beide lieden op verdenking van ketterij meegenomen naar het gerechtshof te Arnhem.¹²⁸

Hille Ris noemde de monnik en de schoolmeester beiden ‘kloosterlingen uit het Doesburgse fraterhuis’;¹²⁹ dat weten we echter niet. Hun namen komen niet voor op de lijst van clerici, die op dat moment in het huis woonden; die lijst staat aan het begin van het jaar 1529 in de kroniek opgenomen.

Kan het boekenbezit de reden zijn geweest waarom Henricus Wichert door de hertog werd opgepakt en is het dan ook de reden geweest, waarom de schoolmeester zo schandelijk werd vermoord?¹³⁰

Om de vragen te kunnen beantwoorden is het archiefstuk nauwkeurig onderzocht, eerst alle boektitels op de lijst van de monnik: beschreven op pagina I en daarna de lijst van schoolmeester Arnoldus: op pagina II-V. Deze tweede lijst bestaat feitelijk uit meerdere onderdelen: een deel waar een opsomming van objecten en schuldbrieven wordt gegeven, daarna volgt zijn boekenlijst, die ook weer uit twee delen bestaat: ‘gewone’ en heterodoxe boektitels. De reden voor de dodelijke straf die Arnoldus heeft gekregen, zal bij de analyse van zijn boekenlijst worden behandeld.

7.1 De boekenlijst van monnik Henricus Wichert¹³¹

Als het archiefstuk tot katern gevouwen is (zie tekening; de pagina’s zijn genummerd van I tot en met VIII), staat de lijst van de monnik aan de voorkant ervan [pagina I] en heeft als titel: *Libri Monachi Doesborgensis*. Deze boekenlijst bestaat uit 16 summier beschreven titels; toch is er meer uit te halen dan op het eerste gezicht lijkt.

De monnik wordt in de kroniek beschreven als een ‘*intraeus ordinis predicatorum*’, dat wil zeggen dat hij behoorde tot de Orde van de Predikheren (Ordo Praedicatorum O.P.) of Dominicanen. Zij waren geen monniken, maar reguliere kanunniken die

---

125 De transcriptie, vertaling en beschrijving van de boeken van de monnik en de schoolmeester zijn als bijlagen (1 - 4) in deze scriptie opgenomen. De nummering van de pagina’s is in leesvolgorde aangebracht: I tot en met VIII. Foto’s van beide lijsten zijn opgenomen in bijlage 5.

126 Kronenberg 1948, ‘Het kliksysteem, waar ieder fatsoenlijk mens zich van nature tegen verzet, wordt hier gehuldigd’, p.17; zie ook noot 77.

127 Weiler 2004, p.190.

128 Weiler 1974, p.117.

129 Hille Ris 1890, p.18.

130 Weiler 1974, p.118.

131 De lijst met de 16 boektitels staat op bijlage 2; de pagina is als I genummerd.

leefden volgens de regel van Augustinus.¹³² Dat hield onder meer in dat ze niet de gelofte van armoede hadden afgelegd, hoewel ze tot een bedelorde behoorden; bezit was hen dus toegestaan. Daarin kan de verklaring liggen dat de monnik boeken mocht bezitten, althans in zijn privé-vertrek had liggen. Er was in de vijftiende en zestiende eeuw geen Dominicaner klooster in Doesburg, maar er kan ook niet met zekerheid gezegd worden, dat de monnik in het fraterhuis woonde; het woord ‘*intraneus*’ is voor meerdere uitleg vatbaar.¹³³ Ons stuk is echter wel in het archief van dat fraterhuis aangetroffen en Henricus of Hendrik is tegelijk met schoolmeester Arnold(us) opgebracht en die was zeker bewoner van het fraterhuis.

Een interessant gegeven is nog, dat niet alleen monnik Henricus een Dominicaner priester was; Johannes Tetzl (1465-1519), de aflaatpreker die in de jaren 1517-1518 in de Duitse gebieden de woede van Luther had gewekt, was ook Dominicaan en Jacob van Hoogstraten (1460-1527), de beruchte inquisiteur uit Keulen, was dat eveneens.¹³⁴ De monnik uit Doesburg preekte vermoedelijk ook, hij had in elk geval twee prekenbundels van broeder Vincentius Ferrerius in zijn bezit, inderdaad: ook een Dominicaan. De monnik heeft het woord, dat hij waarschijnlijk behoorlijk goed beheerste, ook ingezet om zijn vrijheid te bewerkstelligen, want na ‘vele jammerklachten en smeekbeden’ heeft Karel hem weer in vrijheid gesteld.

Welke waren nu de boeken die de monnik bezat en die werden meegenomen naar Arnhem en werd hij vanwege zijn boekenbezit opgepakt?

Voor de eerste titel staat ‘item,’ wat misschien aangeeft dat ervoor al iets geschreven kan zijn, die gegevens moeten dan als verloren gegaan worden beschouwd. De term *libellus* of *libelli* geeft aan dat het om relatief kleine boekjes gaat. Bij drie titels staat de vermelding *scriptus* of *scriptum*, met de hand geschreven; de andere werken zullen dus gedrukt zijn. De meeste boeken op de lijst van de monnik behoren tot de standaardbibliotheek, die leden van de orde der Dominicanen bezaten.

De eerste groep titels bestaat uit twee bijbels (**2.01 2.02**) en een compendium (**2.03**) op de bijbel. Die eerste bijbel (**2.01**) was er een met commentaar van de zeer gezaghebbende Nicolaus van Lyra, een minderbroeder en leraar aan de Sorbonne; hij heeft veel invloed gehad in de Middeleeuwen. Er werd over hem wel gezegd, dat hij de meest belangrijke exegetische werken van de late Middeleeuwen heeft geschreven.

Om een indruk te krijgen van de bijbel die de monnik had, vond ik in de bibliotheek van de Universiteit van Nijmegen een vergelijkbaar exemplaar: *Biblia cum glossa et expositione Nicolai de Lyra, quarta pars*. Het exemplaar dat zich daar bevindt werd in 1498 gedrukt (Basel, Johann Froben), het heeft een band van leer, die verstevigd is met houten platen en is voorzien van twee sloten. Het boek telt zo’n 240 bladen; de bladgrootte is ca. 20 x 30 cm.

Het tweede bijbeltje (**2.02**), een klein gedrukt exemplaar, is misschien een reisbijbeltje geweest. Dat was ook een normaal bezit voor Dominicanen; ze waren immers veel op reis. Als derde in deze groep staat genoemd een *Compendium* (**2.03**); het bevat

---

132 M. Spiertz 1998, p.71: behorend tot de bedelorden; gesticht door Dominicus Guzman (1170-1234). Hun regel is gebaseerd op de regel van Augustinus; de huisoverste heet prior.

133 Fuchs, J.W. et al., *Lexicon Latinitatis Nederlandicae Medii Aevi*, vol.IV (Leiden1990), p.2629; I 701 adj.: van binnen, binnen; II 702 subst.: A 1. inwoner, 2 a. stadgenoot, b.huisgenoot.

134 *Biographisch und Bibliographisch Kirchenlexikon*, Band II 1990, p.1042-1045; Band XI 1996, p.725-726.

fundamentele gegevens en commentaren op de bijbel en zal voor de monnik, in verband met zijn preekwerk, wel handig zijn geweest.

Henricus heeft een serie van vier prekenbundels (**2.04 2.06 2.11 2.15**) en dat is ook logisch, omdat hij lid was van de orde der Dominicanen, die preken als professie hadden. Het zomer- en winterdeel van de preken van broeder Vincentius (Ferrerius, ca.1350-1419; **2.04 2.06**) horen als set natuurlijk bij elkaar; de klerk zal ze uit elkaar hebben gehaald. Deze tweedelige bundel had betrekking op gebeden in de bijbel, die in een vast schema verdeeld over het kerkelijk jaar, werden gelezen.¹³⁵ Vincentius was ook een medebroeder, want een Dominicaan en zeer bekend vanwege zijn indrukwekkende preken. Mogelijk waren de prekenboeken bedoeld als inspiratie, maar ze zullen ook een praktisch doel hebben gehad, omdat ze als naslagwerk konden worden gebruikt, of om na te kunnen kijken wat een goede structuur voor een preek was.

De andere prekenbundels zijn **2.11 2.15**: waarvan er een in combinatie met bijbelteksten (**2.11**), toegeschreven aan Alcuinus (730-804).¹³⁶ Gezagvolle theologen, zoals de 'zeer eerbiedwaardige Alcuinus' werden graag en veel geciteerd: ze gaven meer kracht en vooral meer gezag aan een preek. Mogelijk had de monnik *Homilie doctorum ecclesiasticorum in evangelia dominicalia ac temporanea* in zijn bezit, en dan was het waarschijnlijk niet van Alcuinus, maar van Paulus Warnefridus.¹³⁷ De andere titel (**2.15**) is nogal vaag: een kleine bundel met preken; daar valt verder dan ook niets over te zeggen.

Monnik Henricus had een werk *Arrha Anima* (**2.05**) van Hugo van Sint Victor (ca. 1096-1141); hoewel het vooral een theologisch werk blijft, duidt het ook op belangstelling voor allegorie en symboliek in de filosofie en de theologie. Henricus heeft dit boek wellicht gebruikt om moeilijke kwesties uit de bijbel duidelijker te kunnen uitleggen aan het gelovige volk.¹³⁸ Het exemplaar, dat in de studeerkamer van de monnik lag: *Soliloquium de arrha animae*, leek mogelijk op manuscripten die zich tegenwoordig in bibliotheken van universiteiten bevinden.¹³⁹ Dankzij zulke overgeleverde manuscripten krijgen we een idee van exemplaren die in de late Middeleeuwen in omloop waren.

Over titel **2.07** valt, vanwege de vaagheid ervan, niets naders te zeggen. Ik ben het niet eens met de zienswijze van Gruijs, die bij titel **2.08** - over de bron van de theologie - meende, dat dit naslagwerk geschreven zou zijn door Petrus Lombardus (1100-

---

¹³⁵ Temporale delen (winter en zomer); de regelmatig weerkerende reeks van feestdagen wordt tijdeigen genoemd; het valt in twee delen of feestkringen uiteen: Kerstkring en Paaskring. De Kerstkring omvat het Kerstfeest met de voorbereidingen tot Septuagesima. De Paaskring omvat het Paasfeest met de voorbereidingen; van Septuagesima t/m de zaterdag van de Pinksterweek, *Misboek en Vesperale* (Venlo 1947), p.13, 130; Gruijs 1980, p.245; *Sermonum fratris Vincentii de tempore et de sanctis per totum annum* (Keulen 1485 en eerder).

¹³⁶ Á.P. Orbán, 'Augustinus en Cassiodorus: twee pogingen om het heidens Latijns onderwijs te kerstenen', in: *Scholing in de Middeleeuwen. Utrechtse bijdragen tot de Mediëvistiek* (Utrecht 1995), nr.13 p.55.

¹³⁷ Gruijs 1980, p.245.

¹³⁸ J. Huizinga, *Herfsttij der Middeleeuwen* (Leiden 1997, 22ste herdruk), p.197-209.

¹³⁹ In de UB van UvA: manuscript, papier (religieuze teksten), hs. D 6 (ff. 20-42); in de UB van Utrecht bevindt zich een deel van het *Soliloquium de Arrha Anima*.

1160).¹⁴⁰ Mij lijkt dat het van Johannes de Fonte is; als incunabel gedrukt in 1479 (Keulen, Johann Koelhof, de oudere) met als titel: *Compendium librorum sententiarum, sive Fons theologiae et sententiarum*;¹⁴¹ deze titels zijn in één band samengevoegd.

Een paar boekjes in de lijst zijn wat vreemd, omdat ze niet theologisch van aard zijn: het boekje over koning Karel (**2.09**) en dat met fabels van Aesopus (**2.10**). Als Karel (de Grote, 768-814)¹⁴² als onderwerp juist is, gaat het misschien over het werk *Karel ende Elegast*, maar de titel is lastig te interpreteren. *Karel ende Elegast* werd in de Middeleeuwen vooral en veel gebruikt als heilshistorisch exempel, het speelde een belangrijke rol in de morele en literaire educatie.¹⁴³ *De Historie van Karel ende Elegast* kende al in de 15^e eeuw verschillende drukken.

Esopus moralisatus (**2.10**) was een schoolboekje met - uiteraard - een morele inslag. Aesopus (620-560 voor Chr.) was de eerste [Griekse] auteur van fabels, ze zijn onder andere via de Romeinse auteur Phaedrus overgeleverd. Moraliserende verhalen in de vorm van dierenfabels waren heel populair in de Middeleeuwen, ze werden veel gebruikt.¹⁴⁴ Vanaf 1480 werden verzamelingen van fabels in proza, in harmonie met ethische normen, regelmatig gedrukt.¹⁴⁵ Luther heeft in 1530 ook een vertaling van een aantal fabels uitgegeven.¹⁴⁶ Als de monnik de beide boekjes in zijn bezit had, zal dat wel geweest zijn om de jongens, die in het fraterhuis woonden, te kunnen helpen bij hun huiswerk; in de kroniek wordt immers gesproken over zulk een begeleiding. Een andere mogelijkheid is dat hij ze vanwege de moraliserende verhalen gebruikte bij de voorbereiding van zijn preken. De boekjes die voorkomen onder de nummers **2.12 2.13 2.14** zijn vanwege de vaagheid niet nader te beschrijven.

De monnik had commentaren op werken van Aristoteles (384-322 v. Chr.) (**2.16**), wat kan wijzen op algemene filosofische belangstelling. Om welke werken van Aristoteles het hier gaat is overigens niet duidelijk.¹⁴⁷

Het boekenbezit van de monnik, zoals dat beschreven is op zijn boekenlijst, kan geen enkele reden hebben gegeven, om de monnik te kunnen vervolgen; die boeken kunnen in geen geval aanleiding zijn geweest voor zijn arrestatie. Daarom is het ook logisch, dat hij uiteindelijk weer op vrije voeten werd gesteld. Mogelijk, dat weten we niet, zijn er klachten geweest over de inhoud van één of meer van zijn preken, waarin men misschien sympathie hoorde of meende te horen met de lutherse leer en is hij daarop verlinkt.¹⁴⁸

---

¹⁴⁰ Petrus Lombardus was eerst docent aan de domschool van Parijs en later bisschop van die stad.

¹⁴¹ Thienen van G., *Incunabula in Dutch libraries* (Nieuwkoop 1983), vol. I, p.396, vol. II, p.234; *A catalogue* 1954, p.157,162.

¹⁴² Ibidem.

¹⁴³ Kienhorst, H., 'Van hetzelfde laken een pak?' in: H. Pleij en J. Reynaert, *Geschreven en gedrukt* (Gent 2004), p.115.

¹⁴⁴ W.Nijhoff & M.E. Kronenberg, *Nederlandse Bibliografie van 1500 tot 1540* [hierna te noemen: NK] deel I 1923, p.9-15 nr.40-41; Pafraet in Deventer zou specialist geweest zijn in het uitgeven van schoolboekjes: Kronenberg 1948, p.66.

¹⁴⁵ Nk. Band I 1923, p.15 nr.40-41; *Lex. des M.A.*, vol.4 c. 203-204.

¹⁴⁶ *Tusculum* 1982, p.23.

¹⁴⁷ Ibidem; de titel is niet nader te bepalen: er bestonden meerdere commentaren op de werken van Aristoteles.

¹⁴⁸ Zie noot 77.

7.2 De lijsten van Schoelmeyster Arnoldus Kuyck

Schoolmeester Arnoldus Kuyck, dankzij de *Kroniek van Doesburg* weten we zijn naam,¹⁴⁹ werd tezamen met monnik Henricus op of rond 27 april 1529 door de hertog opgebracht. Op basis van het onderzoek naar de boekenlijst van de schoolmeester kan een uitspraak worden gedaan over zijn aanhouding. Ook voor hem geldt, dat zijn boeken de reden tot zijn aanhouding zouden zijn geweest. Welke boeken had Arnoldus, waarmee de hertog de vreselijke gevolgen ervan voor de schoolmeester kon rechtvaardigen?

Bovenaan op pagina II staat als titel: *Des schoelmeysters boecken van Doesborgh*. Maar deze lijst bestaat niet, zoals de titel doet vermoeden, alleen uit boeken. Deze titel heeft alleen betrekking op het specifieke deel met de in beslag genomen boeken, maar de lijst bevat ook de goederen van de schoolmeester. Het bovenste deel van pagina II is een lijst met beschrijvingen van die objecten **3.1 - 3.14**, een boedellijst. Halverwege de pagina begint pas de lijst met boeken, twee wat kleinere accolades staan voor de eerste zes titels (**4.01 - 4.06**); die lijst met boeken wordt voortgezet op de pagina's III en IV.

7.3 De boedellijst¹⁵⁰

Aan de linkerkant naast de beschrijvingen van de objecten, is een grote accolade aangebracht, die de beschrijvingen bij elkaar houdt. De boedellijst begint met twee doosjes (**3.01 3.02**) en een zilveren teken (je **3.04**), gevolgd door schuldbekentenissen (**3.06 3.09 3.11 3.13**): uitstaande leningen aan onbelangrijke en belangrijke mensen van de stad. Van sommige van de notabelen zijn de namen teruggevonden in belastingregisters en kerkelijke archieven. Zij bleken belangrijke functies in de publieke sector te vervullen, zoals de notaris meester ten Haeve (**3.06**) en Gerit Schaip (**3.03**), die kerkmeester was tussen 1506 en 1533. Een lener waarvan alleen de naam kon worden achterhaald was Gerit van Tryer (**3.07**); een student van Gruijs ontdekte deze naam in het belastingregister van 1533.¹⁵¹ De namen Stockvysch (**3.05**) en Johannes Belleris (**3.08**) konden helaas niet worden achterhaald. De Schepenen van Deventer hebben hun zegel gehangen aan een brief (**3.02**), over de inhoud ervan noch over de namen van de Schepenen is iets meegedeeld.

Vier beschrijvingen zijn van algemene aard: een akte van ontvangen en uitstaande gelden (**3.03**), een dienstbrief (**3.05**), een akte van rekenschap (**3.10**) en een nogal vage beschrijving: een herinnering van papier (**3.14**). Omdat er geen verdere inhoudelijke gegevens bekend zijn, is het niet mogelijk om er meer over te zeggen.

Blijkbaar had de schoolmeester veel contacten en kende men hem in kerk en stad. Onder zijn contacten had hij behoorlijk veel geld uitstaan; hij lijkt een vermogend man geweest te zijn en we mogen aannemen dat hij dat geld niet met lesgeven zal hebben verdiend. Die uitstaande leningen kunnen echter wel de reden zijn geweest, waarom de schoolmeester niet op de vlucht is

---

149 A.G. Weiler, *Necrologie, kroniek en cartularium c.a. van het fraterhuis te Doesburg (1432-1559)* (Leiden 1974).

150 De objecten zijn door mij van 1 tot en met 14 genummerd; zie bijlage 3.

151 Gruijs 1980, p.235; Weiler 1974, p.118.

geslagen, zoals sommige andere inwoners uit het huis wel deden, toen zij vernamen dat hertog Karel naar Doesburg zou komen.¹⁵²

Het lijkt trouwens vreemd dat de schoolmeester in het fraterhuis woonde. We weten dat Moderne Devoten eigenlijk nooit onderwijskrachten leverden aan de school; benoemingen voor de stadsscholen werden vrijwel altijd door het stadsbestuur gedaan. Van onderwijzers op de stadsschool in deze periode zijn geen namen bekend. Het fraterhuis werd ook wel ‘Arme Klerkenhuis’ genoemd, maar hij was niet bepaald een ‘arme klerk’, zoals blijkt uit de lijst van objecten hij had bovendien zoveel geld dat hij ervan kon uitlenen. Dat de schoolmeester in het Arme Klerkenhuis was gehuisvest is dus een nogal vreemde zaak. Er was hierover geen verdere informatie te vinden; dat probleem kan dus helaas niet worden opgelost.

7.4 De boekenlijst

De boekenlijst van de schoolmeester bevat ten minste 52 titels; in sommige gevallen staat er: ‘enige geschriften of missiven’, daardoor kan het precieze aantal niet worden vastgesteld. Zestien of zeventien van de boeken of boekjes (*libellus*, *libelli*) zijn handgeschreven (*scriptus*, *scriptum* of *manu scriptus*), deze opmerking is alleen bij de eerste twaalf titels toegevoegd. Als aan een titel niets is toegevoegd, wordt aangenomen dat het werk gedrukt is. De lutherse boeken zullen zeker gedrukt zijn in plaats van afgeschreven, ‘want daardoor kwamen ze voor een breder publiek beschikbaar; dat bleek uiteindelijk de basis voor het succes van de lutherse beweging.

De boektitels beginnen op pagina II (zie tekening) en worden vervolgd op pagina III, IV en V. Ook hier staat voor de eerste boektitel ‘Item’; waarom dat daar staat is niet duidelijk, was het misschien een administratieve gewoonte?

Deze boekenlijst bestaat in feite uit twee delen: ‘gewone’ boektitels (**4.01- 4.09 4.16 4.17**), sommige niet nader te identificeren ‘gewone’ titels (**4.02 4.06 4.07 4.09 4.12 4.14 4.15 4.18 4.19**) en een deel, dat uit vooral heterodoxe werken bestaat (**4.20 - 4.51**).

Vanaf: ‘*Luther over het gebed des Heren*’ (**4.13**) wordt soms de opmerking toegevoegd: ‘geschreven’, daarmee wordt dan bedoeld: door de auteur geschreven. Bij de laatste titel **4.51** is er weer de toevoeging ‘geschreven’, maar waarschijnlijk is wederom niet ‘handgeschreven’ bedoeld. De titels zijn soms vaag omschreven, waardoor geen of slechts algemene veronderstellingen gemaakt kunnen worden over welk werk zou kunnen zijn bedoeld.¹⁵³

Onder de witregels op pagina II begint het eigenlijke werk: hier is men ongetwijfeld naar op zoek geweest. Veel van deze titels zijn terug te vinden in lijsten van verboden boeken in de zestiende eeuw. De oudste gedrukte index die ik heb kunnen vinden is de al eerder genoemde *Index van 1544*, samengesteld door de theologische faculteit van de universiteit van Parijs.¹⁵⁴ De Parijse theologische faculteit had al op 15 april 1521 alle werken van Luther als heterodox veroordeeld, en specifiek *De captivitate*

---

¹⁵² Kronenberg 1948, p.17; Weiler 1974, p.118.

¹⁵³ Grujjs 1980, p.240.

¹⁵⁴ De Bujanda, J.M. e.a., *Index de l'université de Paris, 1544, 1545, 1547, 1549, 1551, 1556* (Parijs 1985).

Babilonica.¹⁵⁵ In de inleiding van deze index wordt verondersteld dat er tussen 1517 en 1546 rond de 3.700 edities van werken van Luther gepubliceerd zijn en circuleerden.¹⁵⁶ Er komen op het lijstje van de schoolmeester boeken voor die later ook op de *Index* voorkomen: Brunfels, Carlstadt, Erasmus, Franciscus Lambertus, Justus Jonas, Melanchton, Pomeranus (Bugenhagen), Rhegius en natuurlijk Luther.

Van sommige titels zijn meerdere exemplaren opgevoerd: *Van de vrijheid van een christen* (in Latijn of Diets, **4.24 4.30 4.34 4.35**) wordt vier keer genoemd, de *Uitleg van het Pater Noster, het Onze Vader* (**4.13 4.26 4.34 4.41**) komt eveneens vier keer voor en over beschermboekjes wordt drie keer geschreven (**4.24 4.28 4.34**). Werken van Erasmus, zoals het *Enchiridion* (**4.39**) worden ook meerdere keren genoemd. Dat zou erop kunnen wijzen, dat Arnoldus ze misschien wilde doorverkopen, maar hij kan ook gemeend hebben ze nodig te hebben bij het lesgeven. Verder zijn er dus werken van Melanchton en van andere geleerden uit het lutheranisme te vinden, zoals Brunfels, Justus Jonas, Scottus, Bugenhagen en Von Hutten. Het is verrassend om hier ook een werk aan te treffen van Van Hoogstraten; hij was een belangrijk inquisiteur en een bekende, of moeten we zeggen beruchte, vervolger van aanhangers van Luther.

Heeft Arnoldus, zoals de Moderne Devoten dat toen (nog) deden, boeken en ander materiaal gekopieerd, of kocht hij meerdere exemplaren van gedrukte 'gevaarlijke' Lutherse geschriften, om ze vervolgens met flinke winst door te verkopen?

In het eerste gedeelte van de boekenlijst worden twintig werken genoemd, die op het eerste gezicht weinig aanstootgevend zijn. Opvallend is, dat er hier een eerste werk van Luther (**4.13**) en twee series werken van Erasmus staan (**4.16 4.17**). Het merendeel van de werken van deze beide auteurs worden pas in het tweede gedeelte van de boekenlijst behandeld, hier zullen het dus wel vergissingen zijn geweest.

De boeken uit de eerste serie werden vermoedelijk op school of althans door studenten gebruikt. Dat geldt zeker voor het eerste werk: een grammaticaboek, geschreven door Alexander de Villa Dei (**4.01**). Dit boek was zeer populair in de Middeleeuwen, vanaf 1200 was het als schoolboek wijdverbreid. Voor een schoolmeester was het dus een logisch bezit; ook in Deventer werd het meerdere malen gedrukt.¹⁵⁷ Het lijkt wel wat vreemd dat hier alleen het tweede deel is genoemd, maar lijsten van gedrukte werken vanaf ca.1500 laten zien dat er steeds maar één deel per keer werd gedrukt.

De werken onder nummer **4.02** tot en met **4.07** zijn zo vaag, dat er niets over valt te zeggen; titel **4.08** is een interessante titel: dit werk werd veel gebruikt op scholen. Over de titels **4.09** tot en met **4.12** kan niets worden gezegd vanwege de vage omschrijving, en dat geldt ook voor de werken onder nummer **4.14 4.15**.

De uitzonderingen in het eerste gedeelte zijn: een *Uitleg van het Onze Vader voor eenvoudige leken* (**4.13**), dat al in 1519 door Luther in de volkstaal was geschreven,¹⁵⁸ en tweemaal drie titels van Erasmus in een boek samengebracht (**4.16**): *Het Enchiridion, De Gesprekken* en de *Antibarbari*. Het *Enchiridion militis christiani, Handboek van de Christelijke Soldaat*, werd in

---

¹⁵⁵ Ibidem, p.87; Kronenberg 1948, p.113.

¹⁵⁶ Ibidem, p.12.

¹⁵⁷ NK deel II 1940, p.234-256; 1961, p.982-992; zie ook titel **4.18** en noot 143.

¹⁵⁸ J. Benzing & H.Claus, *Lutherbibliographie*, Baden-Baden 1989/1994, Band I p.35-37 nr.260-279, 280-282; in Antwerpen gedrukt in 1521-1522, ca.1530 in Leiden.

1503 bij Dirck Maertens gedrukt;¹⁵⁹ het is een van de eerste en meest bekende werken van Erasmus geweest; het was zeer invloedrijk. In november 1518 liet Erasmus de eerste officiële uitgave van *De gesprekken, Familiarium colloquiorum formulae* verschijnen. Hij droeg het op aan zijn petekind Johannes Erasmus Froben, zoon van zijn vaste drukker Froben (Basel).¹⁶⁰ Tientallen malen is het werk in de volgende decennia herdrukt.¹⁶¹ In het *Antibarbarorum* behandelde Erasmus de verhouding tussen de profane literatuur en de christelijke vroomheid. Het is een manifest tegen de scholastieke barbaren, en een beroemd pleidooi voor terugkeer naar het klassieke Latijn, om *De elegantis Latinae linguae*,¹⁶² van Lorenzo Valla weer te bestuderen; het was het belangrijkste manifest van Erasmus' humanisme.¹⁶³ Dit boek is lange tijd op scholen in heel Europa gebruikt; het werd van een eenvoudig leerboekje voor studenten Latijn tot een boek vol levenswijsheid.

Onder **4.17** zijn eveneens drie titels beschreven: *Epistulae proverbiales of Epistolae proverbiales et morales longe lepidissimae, nec minus sententiosae van Faustus* (Leuven 1516),¹⁶⁴ De auteur van dit eerste werk, Faustus Andrelinus, was bevriend met Erasmus; ze leerden elkaar in Parijs kennen (1495). Het tweede werk is *Dialogi van Lucianus Samosatensis*¹⁶⁵; satirische dialogen, door Erasmus samen met Thomas More vanuit het Grieks in het Latijn vertaald (Leuven 1506). Dit was een interessant werk dat veel werd bestudeerd; de eerste Duitse uitgave verscheen in Antwerpen (1517) gevolgd door nog 5 of 6 edities.¹⁶⁶ Het *Alphabetum Grecum* (Keulen 1525)¹⁶⁷ is het Griekse alfabet van Erasmus, het werd eveneens veel gebruikt op scholen.

Over de *tekst van Alexander*¹⁶⁸ was al in de eerste titel **4.01** sprake: het betrof toen het tweede deel van de tekst van Alexander; dit is waarschijnlijk het eerste deel (**4.18**) van dezelfde tekst.¹⁶⁹ De werken onder **4.19** en **4.20** zijn weer vaag, niet duidelijk is welke boekjes worden bedoeld.

Nu volgt op het archiefstuk een ruimte met een aantal witregels, wat geen toeval kan zijn, hieronder begint de lijst met de werken waar het werkelijk om ging: boeken van Luther en gelijkgestemden, zoals Brunfels, Justus Jonas, Melancton, Johannes Scottus en anderen. Voor de eerste titel staat geen losse letter, maar de volgende titels worden weer vooraf gegaan door letters, nu B tot

---

¹⁵⁹ *Index de 1544* 1985, fol. 13r: *Enchiridion militis christiani*, p.89, *Colloquia*, p.93.

¹⁶⁰ *Index de 1544* 1985, fol. 13r: *Enchiridion militis christiani* (89) en *Colloquia* (93); *Analyse des Condamnations* 1985, p.178 nr.93; Kronenberg 1948, p.71.

¹⁶¹ *Collected works of Erasmus, Literary and Educational Works*; vertaald en geannoteerd door C.R. Thompson (Toronto 1978).

¹⁶² NK Band I 1923, p.849-850 nr.4004-4006; band II 1940, p.302 nr.2837.

¹⁶³ Uitgave en vertaling: *Antibarbarorum liber, Opera omnia Desiderii Erasmi Roterodami* 1-1

(Amsterdam 1969); een recente uitgave: *Erasmus. Het boek tegen de barbarij* (Bejczy, 2001).

¹⁶⁴ Fausto heette voluit: Faustus Andrelinus Foroliviensis (1452-1518); NK 1923, band I p.849-850

nr.4004-4006. Dit werk werd gedrukt in 1509 (Keulen), in 1513 (Straatsburg), 1516 (Leuven) en in 1527 (Mainz), ook in 1512 en 1515; in 1519 en in 1522 te Deventer.

¹⁶⁵ Lucianus Samosatensis (120 - ca.190), Griekstalige schrijver, die met het Christendom weinig op had; NK 1940 Band II, p.574-583 nr.3421, 3447.

¹⁶⁶ Zie voor edities: *Gesamtkatalog der Wiegendrucke*, Halle 1914.

¹⁶⁷ Grujjs 1980, p.246.

¹⁶⁸ Alexander de Villa Dei: wellicht is dit het eerste deel van zijn tekst; zie ook **4.1**.

¹⁶⁹ NK 1940 Band II, p.27-36 nr. 2276-2292.

en met E; er staan hier weer - nu twee kleine - accolades voor de tekst. Aan het eind van de lijst staan enkele werken van Erasmus over de Evangelieën doorgestreept **4.50**, waarschijnlijk omdat ze niet als aanstootgevend werden ervaren (textus receptus). Vreemd genoeg is hier ook een werk van Jacob van Hoogstraten¹⁷⁰ opgenomen en niet doorgestreept **4.39.3**, terwijl zijn werk toch zeker niet als aanstootgevend kan zijn beoordeeld. De titel hoort uiteraard niet in dit rijtje thuis; het moet weer een vergissing van de ambtenaar zijn.

De 53 titels,¹⁷¹ die in dit deel van de boekenlijst zijn opgenomen kunnen in groepen worden onderverdeeld. Het was uiteraard te verwachten dat het merendeel van de werken van Luther zouden zijn. De eerste, hierboven al besproken titel is te vinden onder de **4.13**. Daarnaast zijn ook de volgende titels van zijn hand: **4.23 4.24 4.25 4.26 4.29 4.30 4.31 4.34 4.35 4.36 4.38 4.39.2 4.40.2 4.41 4.42 4.43 4.44 4.45 4.46 4.52.2 4.52.3**.

De meeste overige titels zijn van vrienden van Luther: Bugenhagen **4.21**, Melancton **4.22 4.46** (een gezamenlijk werk) **4.47 4.48** en **4.51**; **4.31** is een vertaling van een werk van Luther door Justus Jonas, **4.32** betreft een werk van Franciscus van Avignon (1487-1530) en **4.33** zijn twaalf boeken van Otto van Brunfels, een medestander van Luther. Uiteraard ontbreken ook hier werken van Erasmus niet, naast de hierboven al besproken **4.16** en **4.17**: misschien titel **4.39**, maar in elk geval **4.49** en **4.50**. Toch kunnen we een aarzeling bespeuren bij de schrijver van de lijst, want hij heeft de twee laatste titels van Erasmus weer doorgestreept, alsof hij niet goed raad wist met deze auteur. Van titel **4.27** is geen auteur bekend, **4.28** betreft een kleine verzameling van enige bijbelse zinnen, misschien is Hans Sachs van titel **4.37** de auteur.¹⁷²

Titel **4.39.3** moet echt weer een vergissing van de ambtenaar zijn: Jacob van Hoogstraten, *Samenspraken van de heilige Augustinus met de paus, tegen de enorme en ketterse dwalingen van Maarten Luther* (Keulen 1521-1522); de vertaling kan ook luiden: *Samenspraken van de heilige Augustinus met broeder Jacob van Hoogstraten in tegenwoordigheid van de paus, over de enorme en ketterse dwalingen van Maarten Luther*. Zoals al eerder werd geschreven, Jacob van Hoogstraten was een van de kopstukken van het conservatieve Keulen, inquisiteur en aanvaller (1513) van Johannes Reuchlin (1455-1522), weer een medestander van Luther.

Het is volkomen helder dat de werken van Luther de meerderheid vormen. Wat ook opvalt is, dat hier geen sprake is van vage titels: alle werken zijn uitgebreid beschreven, hoewel wij soms niet weten welke auteur bedoeld wordt en er soms ook geen overeenstemming is over een titel. Maar dat neemt niet weg dat duidelijk is, dat de schrijver zijn best heeft gedaan om de in beslag genomen lutherse werken zo goed en zo uitgebreid mogelijk te beschrijven.

In het onderzoek was een van de vragen of de boeken aanleiding zouden kunnen hebben gegeven tot veroordeling van ketterij? De schoolmeester zal daarvan verdacht zijn geweest, maar was die verdenking ook juist?

---

¹⁷⁰ Jacob van Hoogstraten (1460-1527) was Dominicaan en docent aan de Universiteit van Keulen, een scholastiek en rechtszinnig bolwerk. Bovenal was hij een vooraanstaand inquisiteur en hoofdaanklager in het proces tegen de ketterse hebraïst en kabbalist Reuchlin, een proces dat hij overigens verloor.

¹⁷¹ Zie voor uitgebreide titelbeschrijvingen de bijlagen 1 en 4.

¹⁷² NK 1940, deel II, p.765 nr.3827; Kronenberg 1927, noot 106.

Nadat was vastgesteld dat de meeste van de gevonden boeken inderdaad van Luther en diens geestverwanten waren, is de schoolmeester uiteindelijk veroordeeld tot de brandstapel. Goederen van Arnoldus zijn, zoals in het plakkaat van 27 april 1529 was aangekondigd, verbeurd verklaard; vermoedelijk is dat ook de reden waarom zijn bezittingen op deze boekenlijst terecht zijn gekomen. Waarschijnlijk is de schoolmeester niet gevlucht, omdat hij ervan uit kon gaan dat hij de uitgeleende gelden nooit terug zou krijgen, als hij de benen zou nemen.

Arnoldus Kuyck had volgens het archiefstuk een groot aantal heterodoxe werken in zijn bezit, waarvoor hij gestraft moest worden. Er waren immers klachten ingediend over de schoolmeester zowel als over de monnik. Iedereen in de stad wist natuurlijk dat ze waren meegenomen en men was uiteraard nieuwsgierig hoe het proces zou afgelopen. Hun proces is misschien niet openbaar gemaakt, maar in kleine kring wist men zeker de uitslag.¹⁷³ De uitspraak van het vonnis (met bijlage!) is naar het fraterhuis gezonden, zodat iedereen op de hoogte kon worden gebracht wat er zou gebeuren, met iemand die niet in de pas (van de hertog) wenste te lopen.

Arnoldus Kuyck is een van de eersten in het Gelderse gebied geweest die als ketter is veroordeeld en verbrand. Voor 1529 kwamen wel veroordelingen voor, maar niet met de doodstraf als gevolg. Hertog Karel stelde hiermee een voorbeeld, voor de inwoners van de stad en meer nog voor de bewoners van het fraterhuis van Doesburg en daarmee voor de groep twijfelende Moderne Devoten.

De boeken die de mannen bezaten, zijn vermoedelijk op een grote hoop gegooid en meegenomen, zonder dat er naar de titels werd gekeken; dat gebeurde blijkbaar pas bij het Hof in Arnhem. Toen pas bleek dat de monnik helemaal geen heterodoxe werken bezat en werd hij na veel jammerklachten alsnog weer in vrijheid gesteld. Op de lijst van de schoolmeester staan wél veel heterodoxe werken. Er staan heel vroege werken van Erasmus (**4.16**) en van Luther (**4.24 4.30 4.34 4.35**), maar ook latere werken van beiden (**4.16 4.24 4.34 4.35**). De schoolmeester heeft blijkbaar goed bijgehouden welke werken er nieuw uitkwamen en heeft die vervolgens ook steeds aangeschaft.

We lazten eerder al dat twee andere mannen uit het huis waren gevlucht voordat de hertog Doesburg had bereikt.¹⁷⁴ De vraag waarom de monnik niet gevlucht is zou kunnen zijn: omdat hij geen lutherse boeken in zijn bezit had; dat werd duidelijk bij de analyse van zijn boekenlijst. Hij had geen heterodoxe boeken en hij meende dus ook niets te vrezen te hebben, dat wil zeggen, hij wist 'van de prins (de hertog) geen kwaad'.

Maar waarom vluchtte de schoolmeester niet? Was hij bang dat hij, als hij zou vluchten, in één klap al het geld had hij had uitgeleend kwijt zou zijn? Hij kon er natuurlijk zeker van zijn, dat hij die gelden nooit terug zou krijgen als hij zou zijn gevlucht. Nu heeft hij er trouwens ook niet meer van kunnen genieten, want zijn geld en zijn goederen zijn verbeurd verklaard en uitgedeeld aan de 'rechthebbenden', zoals was aangekondigd in het plakkaat van 17 april 1529; een plakkaat, dat hij waarschijnlijk niet kende, maar dat wel zijn tragisch levenseinde betekende. Schoolmeester Arnoldus heeft zijn sympathie voor de nieuwe lutherse

---

¹⁷³ Wessels 1980, p.67.

¹⁷⁴ Ibidem.

leer met zijn leven moeten bekopen. Monnik Henricus is uiteindelijk met de schrik vrij gekomen; terecht, zou men kunnen zeggen na het beoordelen van zijn bezit aan boeken.

Na bestudering van het archiefstuk luidt de conclusie: het document is een bijlage bij een gerechtelijk vonnis, dat helaas niet meer te achterhalen is en het stuk is afkomstig van het hertogelijk hof van hertog Karel van Gelre aan het begin van de zestiende eeuw (1529).

Hoofdstuk 8. Interpretatie en conclusie

De eerste onderzoeksvraag luidde: wat is dit voor archiefstuk en hoe hebben de lijsten, die op dat archiefstuk staan de gevangenneming van twee bewoners van het fraterhuis van Doesburg kunnen veroorzaken, die voor één van beiden een vreselijke dood betekende? De tweede vraag die gesteld werd, was: zou dit archiefstuk een link of een relatie kunnen hebben met Karel van Egmond, hertog van Gelre (1492-1538) en zou het bestaande beeld van hertog Karel door dit stuk misschien veranderd worden?

In de inleiding werd gesteld, dat het archiefstuk een vreemd stuk is, in elk geval moeilijk te plaatsen, omdat het een document is zonder enige begeleidende, verhelderende tekst. Uit overeenkomsten tussen het archiefstuk en documenten uit het hertogelijk archief te Arnhem bleek al, dat zowel deze documenten als het *Inventarium van Doisborgh* afkomstig waren van de hertogelijke kanselarij en in 1529 geschreven moeten zijn door een van de secretarissen van hertog Karel van Gelre. Het archiefstuk is een kopie van een bijlage bij een gerechtelijke uitspraak; die rechtszaak heeft betrekking gehad op de vervolging van (een) ketter(s) en de kopie is geschreven ten behoeve van het archief van het Doesburgse fraterhuis. Het werd langzaam wel duidelijk dat het hier ging om een geval van ketterij; er staan veel boeken van Luther, van Melanchton, van Erasmus (ook hij was toen verdacht!) en van anderen op de lijst. Dat wil zeggen, op de lijst van de schoolmeester Arnoldus, niet op die van de gelijktijdig opgepakte monnik Henricus.

Het archiefstuk werd geschreven aan het begin van een nieuwe tijd: de Reformatie, een periode vol onrust in de wereld van het christendom. Ook in het fraterhuis van de Moderne Devoten in Doesburg werd die onrust ervaren. We hebben daarvan kennis kunnen nemen door middel van de kroniek van het fraterhuis. Dat fraterhuis was ook al eerder in opspraak gekomen vanwege klachten, dat er aanhangers van de nieuwe leer zouden wonen; ze werden in de gaten gehouden.¹⁷⁵ Met de berechting van 1529 van enkele bewoners van één van hun huizen is door de hertog een waarschuwing afgegeven aan de hele groep Moderne Devoten; er moest dreiging van uitgaan. Dat was wellicht ook de reden dat het archiefstuk naar Doesburg werd gestuurd: zo was men op de hoogte van de strafmaat van de hertog en wist iedereen wat hem te wachten stond als men het in zijn hoofd haalde de lutherse leer te gaan belijden of er zelfs maar sympathie voor voelde. De Moderne Devoten zijn als groep uiteindelijk niet overgegaan tot het protestantisme, hoewel velen van hen er wel voor voelden; een overgang naar de nieuwe leer zou in de lijn van de verwachting kunnen liggen.

Het archiefstuk bevat meerdere lijsten. De eerste bevat uitsluitend werken, die voor een clericus als de opgepakte monnik als normaal bezit moeten worden beschouwd. De vraag blijft dan ook waarom monnik Henricus is opgepakt? De conclusie kan niet anders zijn dan dat de monnik verlinkt is vanwege uitspraken, die hij vermoedelijk in een of meerdere van zijn preken heeft gedaan. De vijand zat blijkbaar ook in de kerk. De monnik was ook priester *dominus* en lid van de orde der Dominicanen. Toch

---

¹⁷⁵ Pieters 1972, p.21-22.

genoot hij blijkbaar geen kerkelijke bescherming tegen de ‘vervolgingszucht’ van Karel, hoewel de hertog niet het recht van de paus had gekregen, althans niet in 1525, om clerici te berechten.¹⁷⁶

De twee andere lijsten op het archiefstuk waren van geheel andere aard: de eerste betrof verbeurd verklaarde bezittingen van schoolmeester Arnoldus. De schoolmeester bezat daarnaast veel geld, want hij had leningen uitstaan. Het kan best zijn dat iemand jaloers op hem was en hem heeft aangegeven vanwege zijn rijkdom, zijn aanzien. Wie zal het zeggen?

Zijn boekenlijst kan gesplitst worden in ‘normale’ boeken en heterodoxe werken: op die lutherse geschriften kon de schoolmeester inderdaad gepakt worden. Opvallend is dat de omschrijvingen van de eerste twintig titels vaag en onduidelijk zijn: kennelijk vond men ze niet belangrijk en werd weinig moeite gedaan ze correct en uitgebreid te noteren. Het waren meest schoolboekjes, die de schoolmeester waarschijnlijk nodig had bij het lesgeven. Drie uitzonderingen daarbij zijn **4.13**: een werkje, waarin door Maarten Luther voor leken uitleg wordt gegeven over het Onze Vader en **4.16** en **4.17**, werken van Erasmus.

Na de reeks van meest onschuldige boeken begint het pas goed, dan volgen alleen maar titels van heterodoxe werken van Luther en consorten, met één uitzondering (een vergissing?): een werk van Jacob van Hoogstraten **4.39**, die stond toch echt niet bepaald als ketter bekend. Wat er met al die boeken gebeurde, is niet vermeld; vermoedelijk zijn ze, net als de eigenaar, verbrand.

Merkwaardig is dat de schoolmeester ook van sommige heterodoxe werken meerdere exemplaren had. Heeft hij ze misschien willen verkopen of - nog erger - gebruikte hij ze om samen met leerlingen te bestuderen; beide mogelijkheden kunnen voor hertog Karel reden zijn geweest om hem op te pakken en ter dood veroordelen. Die straf was zwaar; uit deze periode zijn er nauwelijks gevallen bekend dat een ketter werd verbrand. Wat door het archiefstuk in elk geval duidelijk is geworden, is dat Karel er niet voor terug deinsde om al in het eerste decennium van de Reformatie op eigen initiatief kettters te laten verbranden.

De al genoemde kroniek meldt, dat de terechtstelling van de schoolmeester heeft plaatsgevonden tezamen met die van een katuizer priester, nog een clericus die door Karel door zijn wereldlijk hof werd berecht. Hieruit blijkt overduidelijk dat Karel zich niets heeft aangetrokken van het antwoord in 1525 van paus Clemens VII, die het verzoek van Karel om ketterse geestelijken te mogen berechten niet had ingewilligd. De hertog veroordeelde dus ook die katuizer priester, er zijn verhalen bekend van nog andere veroordeelde clerici.¹⁷⁷ Dat Karel buiten zijn boekje is gegaan, door de beslissing van de paus aan zijn laars te lappen, is wel duidelijk; het betekende dat hij zijn landsheerlijke rechten niet wenste op te geven. Dat had keizer Karel V eveneens niet gedaan; die benoemde zelfs een eigen inquisiteur voor de Habsburgse gebieden, nadat de paus Everhard van de Mark had benoemd. Hertog Karel nam wellicht een voorbeeld aan keizer Karel, wenste misschien niet voor hem onder te doen. Hij wilde het kerkelijk strafrecht in elk geval niet aan anderen overlaten, en zeker niet aan de paus.

Het archiefstuk heeft een duidelijke relatie met hertog Karel van Gelre. De hertog was vanwege zijn persoonlijke religieuze opvattingen, tegen elke vorm van de lutherse sympathie en hij heeft de reformatie in zijn gebied sterk bestreden. Activiteiten vanaf 1524 van de hertog met betrekking tot vermeende aanhangers van de lutherse leer en bezitters van heterodoxe werken zijn in deze studie aan de orde geweest, en vanaf 1529 begon hij flink uit te halen naar die sympathisanten van de lutherse leer. Uit het archiefstuk en de kroniek blijkt, dat hij dat jaar zelf twee mannen uit Doesburg heeft gehaald. Schoolmeester Arnoldus Kuyck

---

¹⁷⁶ Hille Ris 1890, p.11.

¹⁷⁷ Van Slichtenhorst 1654, p.412.

is één van de eerste slachtoffers geworden, die zijn godsdienstige opvattingen met de dood heeft moeten bekopen. Arnoldus is door dit onderzoek in elk geval wel uit de anonimiteit getreden, wat niet geldt voor het tweede slachtoffer van die dag: 'de kartuizer priester' - die is nog immer anoniem. Het beeld dat bestond van hertog Karel van Gelre is door dit onderzoek niet wezenlijk veranderd, maar het is wél versterkt. Hij was een eigenzinnig, hardvochtig, religieus conservatief en vervolgingszuchtig heerser.

Literatuurlijst

Bejczy, I., *Desiderius Erasmus. Het boek tegen de barbarij*, Nijmegen 2000.

Bietenholz, P.G., *Contemporaries of Erasmus. A biographical Register of the Renaissance and Reformation*, Vol.1-3, Toronto 2003.

Biographisch Bibliographisch Kirchen Lexikon, BBKL, 24 delen, Hamm/Nordhausen 1990-2008.

Bouwman, A., B. Dongelmans, P. Hoftijzer, E. v.d. Vlist, Ch. Vogelaar, *Stad van Boeken. Handschrift en druk in Leiden 1260-2000*, Tentoonstellingscatalogus, Leiden 2008.

Buchwald, W., Hohlweg A., Prinz, O., *Tüsculum-Lexikon, griechischer und lateinischer Autoren des Altertums und des Mittelalters*, München und Zürich 1982.

Bujanda, J.M. De., F.M. Higman, J.K. Farge, *Index de l'université de Paris, 1544, 1545, 1547, 1549, 1551, 1556*, Centre d'Études de la Renaissance, Parijs 1985.

Bujanda, J.M. De., F.M. Higman, J.K. Farge, *Le Catalogue des livres censvez par la faculté de Theologie de Paris. Avec priuilege.par Iehan André libraire iuré de luniuersité de Paris, 1544*, Paris 1985.

Bujanda, J.M. De., F.M. Higman, J.K. Farge, *Thesaurus de la Littérature interdite au XVIe siècle. Auteurs, ouvrages, éditions avec Addenda et corrigenda*, Paris 1985.

Busken Huet, C., *Land van Rembrandt*, Haarlem 1882.

Buuren v. F., 'Den duytschen Cathoen. Naar de Antwerpse druk van Henrick Eckert van Hombrech'. Met als bijlage de andere redacties van de vroegst bekende Nederlandse vertaling der Dicta Catonis, in: *Spiegel der Letteren*, vol. 40, afl. 4, Hilversum 1998.

Cappelli, A., *Dizionario di Abbreviature latine ed italiane*, Milano 1967.

Elsevier, Erfgoed. *De Nederlandse geschiedenis in 100 documenten*, Amsterdam 2005.

Frijhoff, W., 'De protestantse Reformatie in de Nederkwartieren', in: M. Evers, e.a., *Het hertogdom Gelre. Nederlandse - herziene editie*, Utrecht 2003.

Frijhoff, W., 'Het Gelders Antichrist-tractaat (1524) en zijn auteur', in: *Archief voor de geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland*, AKKN, jaargang 28 (1986).

Gelder, van H.E., *De Nederlandse munten*, Utrecht, Antwerpen 1968.

Georges, K.E., *Ausführliches Deutsch-Lateinisches Handwörterbuch*, 2 voll., ed. 8., Leipzig 1912-1918 (Darmstadt 1998).

Gesamtkatalog der Wiegendrucke, Halle 1914.

Geurts, J.H.J. en J. Kuys, 'Kerkelijke en godsdienstige verhoudingen in Gelre vóór en ná 1543', in: dr. F. Keverling Buisman (eindred.), *Verdrag en Tractaat van Venlo. Herdenkingsbundel 1543-1993*, Hilversum 1993.

Gruijs, A., 'Het Inventarium van Doesburg (1529). Een boekarcheologisch onderzoek', in: Hellinga, *Festschrift/Feestbundel/Mélanges*, Amsterdam 1980.

Gruijs, A., *Paleografische en codicologische raadsels*, afscheidsrede, Nijmegen 1986.

Groustra-Werdekker, A.H., 'Drukker van hertog Karel van Gelre te Zutphen', in: *Gelders Erfgoed*, 1996-5.

Groustra-Werdekker, A.H., *Karel van Gelre, hertoch van Gelder ende Gulich ende grave van Zutphen; Zesenvoertig jaar strijd voor Gelres onafhankelijkheid, 1492-1538*. Tentoonstellingscatalogus, Zutphen 1992.

Hermans, J.M.M. (red.), *Het middeleeuwse boek in Groningen. Verkenningen rond fragmenten van handschrift en druk*. Tentoonstellingscatalogus, Groningen 1981.

Hille Ris Lambers. C., *De kerkhervorming op de Veluwe 1523-1578. Bijdrage tot de geschiedenis van het Protestantisme in Noord-Nederland*, Barneveld 1890.

Huisman, G.C., *Catalogus van de middeleeuwse handschriften in de Universiteitsbibliotheek Nijmegen*, Leuven 1997.

Huizinga, J., *Erasmus*, Rotterdam 1924.

Huizinga, J., *Herfsttij der Middeleeuwen*, Groningen 1985, 1999.

Index Aureliensis: catalogus librorum sedecimo saeculo impressorum, Baden-Baden 1962.

Keverling Buisman, F. (eindred.), *Verdrag en Tractaat van Venlo. Herdenkingsbundel 1543-1993*, Hilversum 1993.

Kienhorst, dr. H., *Lering en stichting op klein formaat. Middelnederlandse rijmteksten in eenkolomsboekjes van perkament*, Leuven 2005.

Kienhorst, dr. H., 'Van hetzelfde laken een pak', in: H. Pleij en J. Reynaert, *Geschreven en gedrukt*, Gent 2004.

Kuys, dr. J., 'De landsheer als bewaker van de kerkelijke discipline. Hertog Karel van Gelre en zijn reactie op het wangedrag van de koster van Venray (1536-1537)', in: *Maasgouw* 114 (1995).

Kronenberg, dr. M.E., 'Van der Verveerlicken aenstaende tyt Endechristes', in: *Het Boek XI* (1922).

Kronenberg, dr. M.E., 'Het Prognosticon de terribilissimo maledicti Antichristi adventu van 1524 teruggevonden', in: *Het Boek XV* (1926).

Kronenberg, dr. M.E., *Verboden boeken en opstandige drukkers in de hervormingstijd*, Amsterdam 1948.

Kronenberg, dr. M.E., *Over mensen en boeken*. Een keuze uit opstellen van de schrijfster, haar aangeboden ter gelegenheid van haar 80^e verjaardag, 's-Gravenhage 1961.

Kronenberg, dr. M.E., 'Luther-uitgaven A° 1531 in het bezit van kanunnik mr. Jan Dircsz. Van het Haer te Gorkum', in: *Het Boek XXXVI* (1963/64).

Kronenberg, dr. M.E., 'Contacten van Karel van Gelder met de drukpers en de wetenschappelijke wereld', in: *Het Boek XXXVII* (1964/65).

Landtsheer, Jeanine de, *Desiderius Erasmus. Gesprekken, Colloquia*; vertaald en toegelicht, Amsterdam 2001.

Lewis, Ch.T. - Ch. Short, *A Latin Dictionary, based in Andrews' edition of Freund's Latin Dictionary*, Oxford 1879 (1975).

Liedboek der Kerken, 's Gravenhage 1973.

- Meer, prof.dr. P.v.d., OP, prof.dr. F. Baur, prof.dr. L. Engelbregt o.f.m, *De Katholieke Encyclopedie*, Amsterdam/Antwerpen 1952.
- Mertens, Th., e.a., *Boeken voor de eeuwigheid. Middelnederlands geestelijk proza*, Amsterdam 1993.
- Nijhoff, P., *Registers op het Archief afkomstig van het voormalige Hof des Vorstendoms Gelre en Graafschaps Zuthen*, Arnhem 1856.
- Nijhoff, W. en M.E. Kronenberg, *Nederlandse Bibliographie van 1500 tot 1540*, NK, meerdere banden, 's-Gravenhage 1923-1971.
- Niermeyer, J.F., *Mediae Latinitas Lexicon Minus*, 2 banden, Leiden 2002.
- Obbema, P.F.J., *De middeleeuwen in handen*, Leiden 1996.
- Peeters en van Cauwenberg, priesters te Turnhout, *Volledig dagelijks MISBOEK EN VESPERALE*, Venlo 1947.
- Pieters, G., *Het fraterhuis van Doesburg*. Kandidaatsscriptie (niet uitgegeven), bibl.Streekarchivariaat De Liemers en Doesburg, nr. 564, Nijmegen 1972.
- Philippi II Regis Catholici Edictum, De librorum prohibitorum Catalogo observando*, Antverpiae, Ex officina Christophori Plantini, M.D.LXX (1570).
- Pinkster, H., *Woordenboek Latijn/Nederlands*, Amsterdam 1998.
- Post, R.R., *De Moderne Devotie: Geert Grote en zijn stichtingen*, Amsterdam 1940.
- Post, R.R., *Een religieuze beweging in de IJsselvallei*, Amsterdam 1950.
- Post, R.R., *Scholen en onderwijs in Nederland gedurende de Middeleeuwen*, Amsterdam 1954.
- Post, R.R., *The Modern Devotion: confrontation with Reformation and Humanism* [transl. from the Dutch by Mary Foran], Leiden 1968.
- Romein, J. & A., *Erflaters van onze beschaving. Nederlandse gestalten uit zes eeuwen*, Amsterdam 1976.

- Rietbergen, P.J.A.N., 'Cultuur in Gelderland aan de vooravond van het Verdrag van Venlo', in: dr. F. Keverling Buisman (eindred.), *Verdrag en Tractaat van Venlo. Herdenkingsbundel 1543-1993*, Hilversum 1993.
- Slichtenhorst, A. van, *XIV Boeken van de Geldersse geschiedenissen*, Arnhem 1654.
- Stapper, L. & P. Altena & M. Uyen, *Van Abélard tot Zoroaster*, Nijmegen 1994.
- Thienen, G. van, *Incunabula in Dutch libraries*, Vol. I en II, Nieuwkoop 1983.
- Thienen, G. van & J. Goldfinch, *Incunabula printed in the Low Countries*, Nieuwkoop 1999.
- Thompson, C.R., *Collected Works of Erasmus; Literary and Educational Writing*, Toronto 1978.
- Veen, J.S. v.d., ed., 'Inlijving van het fraterhuis (Mariënborg) te Doesburg bij de Congregatie van Windesheim', in: *Archief voor de geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht*, AAU 49 (1924).
- Ven, dr. A.J. v.d., *Karel van Gelre (1467-1538) en zijn tijd*. Tentoonstellingscatalogus, Arnhem 1949.
- Ven, dr. A.J. v.d., *Het oud-archief der gemeente Doesburg*, Doesburg 1950.
- Verdam, J., *Middel-nederlandsch handwoordenboek*, 's-Gravenhage 1956.
- Visser-Isles, I., *ERASMUS AND ROTTERDAM*, Rotterdam 1997.
- Wachters, H.J.J., *Luther; Leven - Persoon - Leer*, Amsterdam 1930.
- Wessels, H.D., 'Ketterij in de Graafschap, ca 1520-1543. Uitingen van afwijkend kerkelijk-godsdienstig gedrag in de graafschap Zutphen in de beginfase van de vroege Reformatie', in: *Bijdragen en Mededelingen Gelre*, deel LXXI (1980).
- Weiler, A.G., *Necrologie, kroniek en Cartularium C.A. van het fraterhuis te Doesburg (1432-1559)*, Leiden 1974.
- Weiler, A.G., 'Onderwijs en vorming bij de Moderne Devoten', in: *Speling* 45 (1993).
- Weiler, A.G., *Monasticon fratrum vitae communis*, Teil III, Niederlande, Brussel 2004.

Weiler, A.G., *Het morele veld van de Moderne Devoten, weerspiegeld in de Gnotosditos parvus van Arnold Gheyloven van Rotterdam (1423). Een summa van moraaltheologie, kerkelijk recht en spiritualiteit voor studenten in Leuven en Deventer*, Hilversum 2006.

Bijlage 1: transcriptie en vertaling tekst archiefstuk

Libri Monachi Doesborgensis

[1]Item Biblia cum Nicolao de Lyra

[2]Biblia in parva forma

[3]Compendium sive repertorium biblie in pergameno ligatum

[4]Sermonum fratris Vincentii de tempore pars hyemalis in pergameno compact[orum]

[5]Libellus domini Hugonis qui appellatur Arrha anime

[6]Sermonum fratris Vincentii de tempore pars estivalis in pergameno ligat[orum]

[7]Pars cuiusdam libri principio carentis cui titulus in fine inscribitur

[8]Fons theologie et quatuor librorum sententiarum

[9]Eyn duytsch boeck corrupt van koenynck Kaerll ind volb[ryen?...]179

Boeken van een monnik van Doesburg

Evenzo *Bijbel* met [commentaar van] Nicolaus de Lyra

Bijbel in klein formaat

Compendium of *Repertorium* op de bijbel in perkament gebonden

Wintergedeelte van het temporale deel¹⁷⁸ van de preken van broeder Vincentius, samengevoegd op perkament

Een boekje van heer Hugo dat *Arrha anime* heet; *Belofte van de geest*

Zomergedeelte van het temporale deel van de preken van broeder Vincentius, gebonden in perkament

Een deel van een boek, waarvan het begin ontbreekt en waarvan de titel aan het einde staat vermeld

Bron van de theologie en van vier boeken *Sententiën*

Een duytsch boek incompleet/kapot? over koning Karel en volb[ryen?...]179

---

¹⁷⁸ proprium de tempore, in tegenstelling tot proprium de sanctis en proprium communis; zie ook titel 6.

¹⁷⁹ Gruijs 1980, p.245: *volbe[...]*; Misschien een (verkeerde) lezing van *Karel ende Elegast?*

[10]Esopus moralisatus cum bono commento etc

Gemoraliseerde Aesopus met een goed commentaar enzovoort

[11]Homilie Doctorum in unum redacte opera et ingenio venerabilis Christi professoris Alchuini

Preken van Kerkleraren in één band samengevoegd met de inzet en vindingrijkheid/scherpzinnigheid van de eerbiedwaardige leraar in Christus, Alcuinus

[12]Libellus qui dicitur Sanctum Jesu Christi Evangelium secundum Mattheum Marcum Lucam et Joannem

Boekje met de titel *Het heilig Evangelie van Jezus Christus volgens Mattheus, Marcus, Lucas en Johannes*

[13]Acta Apostolorum etc

Handelingen van de Apostelen enzovoort

[14]Item bonus et antiquus liber scriptus in quo varie auctoritates sacrarum scripturarum ex diversis libris et auctoribus collecte continentur

Evenzo een oud manuscript in goede staat dat verschillende gezaghebbende uitspraken bevat over de heilige geschriften, verzameld uit verschillende boeken en van verschillende auteurs

[15]Item parvus libellus scriptus xx?¹⁸⁰ aliquorum sermonum ex diversis collect[orum]

Evenzo een klein geschreven boekje met enige preken, verzameld vanuit allerlei boeken

[16]Item comment[arium] super libris Aristotelis script[um]

Evenzo een handgeschreven commentaar op de boeken van Aristoteles

---

¹⁸⁰ Hierna volgen twee doorgestreepte letters, die mogelijk een Romeins getal vormden.

Des Schoelmeysters boecken van Doesborch

Item eyn cleyn doesken dairyn eyn lynnen budelken ind in den budell eynen roesen noebell ind twee angelotten

Item in dat doesken eynen brieff bezegelt mit twee schepenen zegelen van Deventer

Item eynen cedell dairyn etzlicke partes van geleendt geldt stain van xl goudgulden die somme die hy Gerit Schaip kerckemeyster geleent heeft

Item eyn cleyn silveren teyckentken

Item eyn myssive ain hem van Stockvysch etc

Item noch een hantschrift van acht philippusgulden ind VIII stuivers brabantse die hy geleent heeft meyster Henrick ten Haeve

Item noch eyn hantschrift van Gerit van Trÿer van zestijnen gulden ad 24 stuivers brabantse

Item noch een hantschrift van Johannes Belleris

Item noch een hantschrift van eynen philippusgulden

De boeken van de schoolmeester van/uit Doesburg

Eveneens een klein doosje [met] daarin een linnen buideltje en in de buidel een Rozenobel¹⁸¹ en twee angelotten¹⁸²

Eveneens in dat doosje een brief verzegeld met twee zegels van Deventer schepenen

Evenzo een akte van ontvangen of geleende gelden, waarin wat delen van geleend geld zijnde de somma van veertig goudgulden die hij Gerit Schaip, kerkmeester, geleend heeft

Evenzo een klein zilveren teken

Eveneens een dienstbrief aan hem van Stockvysch enzovoorts

Eveneens nog een schuldbekentenis van acht philippusgulden en acht Brabantse stuivers die hij geleend heeft aan meester Hendrick ten Haeve

Evenzo nog een schuldbekentenis van Gerit van Trijer van 16 gulden en 24 Brabantse stuivers

Eveneens nog een schuldbekentenis van Johannes Belleris

Eveneens nog een schuldbekentenis van één philippusgulden

---

¹⁸¹ engelse gouden ryal

¹⁸² engelse gouden angel – 2/3 rozenobel

**Item noch etzlicke cleyn partes van geld in
eynen cleynen cedell of reeckenscap
die hy ontfangen heeft ind noch ontfangen
sall**

**Item noch eyn hantschrift van twee hoirnschen
gulden die men hem schuldich is**

**Item noch een hantschrift van x goudgulden de
pondere**

Item noch een hantschrift van iiij philipsgulden

Item noch een memoriaelken van pappyr etc

Evenzo nog een beetje kleingeld in een kleine akte van
rekenſchap die hij ontvangen heeft en nog ontvangen zal

Eveneens nog een ſchuldbekentenis van twee hoornsgulden
die men hem ſchuldig is

Evenzo nog een ſchuldbekentenis van tien goudgulden van
goed gewicht

Eveneens nog een ſchuldbekentenis van vier philippus
gulden

Evenzo nog een herinnering van papier enzovoort

**1] {Item libellus scriptus pertinens Swedero
Doesborch de secunda parte textus
alexandri etc**

Eveneens een handgeschreven boekje, behorend aan Zweder van Doesburg, over het tweede deel van de *Tekst van Alexander* enzovoorts

**[2]A Item libellus scriptus in quo varia scripta
auctoritates et Carmina ex diversis
auctoribus continentur**

Eveneens een handgeschreven boekje waarin verschillende gezaghebbende uitspraken en liederen staan, ontleend aan diverse auteurs

[3] {Item adhuc libellus scriptus ut supra

Evenzo nog een handgeschreven boekje, als boven

**[4]B {Item libellus scriptus in principio de
Declinationibus nominum in fine expositiones
auctoritatum Evangeliorum ac variarum sacrarum
scripturarum etc**

Evenzo een handgeschreven boekje: aan het begin ervan over de declinaties van naamwoorden en aan het eind gezaghebbende uitspraken inzake de Evangeliën en verschillende heilige geschriften

[5]Item Cantuale pro pueris scriptum

Eveneens een handgeschreven liedboek voor kinderen

[6]{Item Libellus scriptus in quo varia continentur

Evenzo een handgeschreven boekje dat verschillende zaken bevat

7]C Item duo libri scripti in quo diversa continentur scripta	Eveneens twee handgeschreven boeken, waarin verschillende teksten/verhandelingen staan
[8]D Item libellus scriptus de tractatibus Petri hispani etc	Evenzo een handgeschreven boekje over <i>De traktaten van Petrus van Spanje</i> enzovoorts
[9]E Item libellus in scholis collectus	Eveneens een boekje samengesteld als lesvorm
[10]F Item varia scripta	Eveneens verschillende geschriften
[11]G Item liber scriptus variarum scripturarum	Evenzo een handgeschreven boek met verschillende teksten
[12]H Item duo libri scripti pro pueris	Evenzo twee handgeschreven boeken voor kinderen
[13]Item explanacio dominice orationis per Martinum Lutherum in vernaculo composita etc	Evenzo een uitleg van <i>Het gebed des Heren</i> , door Maarten Luther in de volkstaal geschreven enzovoorts
[14]Item etzlicke missiven ind andere scriffen ind heyligen brieven	Evenzo enige missiven en andere geschriften en heilige brieven
[15]I Item libellus scriptus et collectus pro pueris	Evenzo een boekje, geschreven en samengesteld voor kinderen
[16]J Item liber in quo continentur Antibarbarorum Erasmi, Colloquia Erasmi, in Enchiridio Christiani militis Erasmo auctore	Evenzo een boek dat <i>De antibarbaren</i> , <i>De gesprekken</i> en het <i>Handboek voor de christelijke strijder</i> bevat, alle van de auteur Erasmus
[17]K Epistule proverbiales Fausti, complures Luciani dialogi ab Erasmo in Latinum conversi ac Alphabetum Grecum	<i>Brieven over spreekwoorden</i> van Faustus, <i>Meerdere dialogen</i> van Lucianus, door Erasmus in het Latijn vertaald en het <i>Alphabetum grecum</i>

**[18]L Item varii libri pueris utiles videlicet textus
Alexandri Peroti etc plures**

**[19]Item aliqua scripta et Carmina in cartulis
congesta**

[20]N Item adhuc varii libri non compacti

Evenzo allerlei nuttige boeken voor kinderen namelijk een tekst van Alexander, Perottus enzovoorts en meer

Eveneens enige geschriften en liederen samengevoegd op kaartjes van papier

Evenzo nog diverse boeken die niet zijn gebundeld

[21]Item Pomeranus in librum psalmodum

[22]B Item Theologicæ Hypotyposes Melanctonis

[23]Item Libellus in quo continentur van Menschen leere etc

[24]C van die Christlicke vrÿheÿt ind eÿn
bescherm boecxken mit den woirt Gaidts

[25]D Item Psalterium in duytschen cum additionibus
nonnullis in margine

[26]Item libellus in quo continentur der kynder
Pater noster per Lutherum in duytsch
die Luthersche vigilie vur den doeden

[27]E Eÿn disputacie tusschen twee burgers ind eyenen
Mynderbroeder

[28]Eyn schermboecxken mitten woirt gots van Adams
ind onsen valle ind wedropstandigen

[29]F Item die duytsche Theologie Lutheri

[30]G Item van die Christlicke vrÿheÿt

[31]H Item Prefacio Methodica totius scripture in
Epistulam Pauli ad Romanos e Vernacula Martini
Lutheri in Latinum versu per Justum Jonam

Evenzo Pomeranus over *Het boek van de psalmen*

Evenzo *Theologische hypothesen* van Melancton

Evenzo een boekje waarin staat 'Van Menschen leere'
enzovoorts

Van de christelijke vrijheid en een
beschermboekje met het woord Gods

Evenzo een *Psalterium* in het duyts met enkele toevoegingen
in de kantlijn

Evenzo een boekje, waarin in het duyts staat
Het Pater noster door Luther voor kinderen en
De lutherse vigilie voor de doden

Een *Dispuut tusschen twee burgers en een minderbroeder*

Een beschermboekje met de woorden Gods van Adam en
onze val en wederopstanding

Evenzo de duytsche *Theologie van Luther*

Evenzo *Van de christelijke vrijheid*

Evenzo het Voorwoord in de *Methodica van de gehele Bijbel
en de brief van Paulus aan de Romeinen* van Maarten Luther,
uit de volkstaal in het Latijn vertaald door Justus Jonas

[32]I Item Francisci Lamberti Avenionensis Commentarii

de prophetia eruditione et linguis deque littera et spiritu

Evenzo *Commentaar op het onderricht en de taal van de profeten over geleerdheid en inspiratie* van Franciscus Lambertus van Avignon

[33]K Item Pandectarum veteris et novi testamenti libri duodecim Ottonis Brunfelsii

Evenzo van Otto van Brunfels, *Pandactes*, twaalf boeken over het Oude en Nieuwe Testament

[34]L Item Luteri libellus in quo continentur

primo eijn bedeboecxken

2°Pater noster per Luterum ind van die

Chrystlicke vryheyt

Evenzo een klein boekje door Luther geschreven, dat ten eerste een gebedenboekje bevat en ten tweede *Het Pater noster door Luther en Over de christelijke vrijheid*

[35]Item Libellus in quo continentur van die

Christlicke vryheyt

Evenzo een boekje dat *Over de christelijke vrijheid* bevat

[36]M 2° eijn boecxken woe men altijd vastlick in

Christo Jesu sall hoepen betrouwen gelooven

ins synen troest setten sall Martini Luteri

ten tweede een boekje waarin *Men altijd vast op Christus Jezus moet hopen, vertrouwen en geloven en zijn troost zal putten* door Maarten Luther

[37]N Item eyn disputacie van eynen Schoemaicker ind

eynen Choerheere gescreven

Evenzo een geschreven *Dispuut van een schoenmaker en een koorheer*

[38]Item Epistula Lutheriana ad Leonem Decimum summum

O pontificem nec non varii Libri Johannes Hus

Evenzo een brief van Luther aan paus Leo X en ook nog enige/verscheidene boeken van Johannes Hus

[39]Item liber in quo continentur

primo Enchiridium Christi philosophi

P Putagorici manu scriptus

2° Enarrationes epistularum et Evangeliorum

quas postillas vocant Martini Lutheri

3° Colloquia fratris Jacobi Hochstratani cum

divo Augustino ad summum pontificem

contra enormes atque perversos Martini

Lutheri errores

[40]Item Dialogi Huttenici novi, de Captivitate

Q babilonica Martini Lutheri, contra Regem

Anglie Lutherus

[41]Item De bonis operibus Martini Lutheri liber

explanatio dominice orationis Lutheri

[42]Item Sermo Martini Lutheri de preparatione ad

R moriendum e vernacula in Latinum versus

[43]Item Ratio confitendi Martini Lutheri

[44]Item Sermo de duplici justitia castigatus per
Lutherum

Evenzo een boek waarin

ten eerste het met de hand geschreven *Handboek van de*

christelijke strijder van een pytagoreïsche filosoof staat

ten tweede *Interpretaties op de brieven en evangeliën* die men

De commentaren van Maarten Luther noemt

ten derde van broeder Jacob van Hoogstraten *Samenspraken*

met de heilige Augustinus in tegenwoordigheid van de paus

over de enorme en ketterse dwalingen van Maarten Luther, of

Samenspraken van de heilige Augustinus met de paus over de

enorme en ketterse dwalingen van Maarten Luther door Jacob

van Hoogstraten

Evenzo *Nieuwe Dialogen* van Ulrichus von Hutten, *De*

Babylonische gevangenschap van Maarten Luther en *Luther*

tegen de koning van Engeland

Eveneens het boek *Over de goede werken* door Maarten

Luther, een uitleg over *Het gebed des Heren*, eveneens van

Luther

Evenzo een preek door Maarten Luther over *De voorbereiding*

tot het sterven uit de volkstaal in het Latijn vertaald

Evenzo *De reden om te biechten* van Maarten Luther

Evenzo een zeer goed in elkaar gezette preek van Luther over

De dubbele gerechtigheid

[45]Item Lutherus quare [doorgestreept: eius libri]

Pape ac discipulorum eius libri a Martino Luthero combusti sint etc

[46]Item Theologorum insignium Martini Lutheri, Carolostadii Melanthonis et aliorum conclusiones varie pro divine gracie defensione ac commendatione contra scholasticos etc Wittenberge

[47]Item annotationes Melanthonis in evangelium Matthei

[48]S Item similiter in Johannes evangelium

[Doorgestreept]

[49]Item Evangelia quatuor evangelistarum interprete Erasmo

[50]Item evangelium divi Johannis ex novissima et ea longe castigatissima recognitione]

[51]T Item anotaciones Melanchtonis in epistulas Pauli ad Romanos et Corinthios

Evenzo Luther over de vraag *Waarom de boeken van de paus en diens volgelingen door Maarten Luther verbrand zijn* enzovoorts

Evenzo *Verskillende conclusies* van de illustere theologen Maarten Luther, Carolstad, Melanchton en anderen *Een pleidooi betreffende de goddelijke genade en een aanbeveling tegen de scholastici* enzovoorts te Wittenberg

Evenzo van Melanchton *Aantekeningen op het Evangelie van Mattheus*

Evenzo hetzelfde op *Het Evangelie van Johannes*

[Doorgestreepte tekst:]

Evenzo *De evangeliën van de vier evangelisten* in de vertaling van Erasmus

Evenzo *Het evangelie van de heilige Johannes volgens het nieuwste en bovendien verreweg het best (doorwrochte) onderzoek]*

Evenzo van Melanchton *Aantekeningen op de brieven van Paulus aan de Romeinen en de Corinthiërs*

[52]V Item eyn duytsch boecxkens gescreven

**primo eyn dialoge van Claus Bur ind die
Fiscaell**

**2^e Sermo Lutheri de triplici justicia Latino
sermone**

**3^e Quare Pape et aliorum libri combusti sint
a Luthero etc**

Evenzo een in het duyts geschreven boekje

ten eerste *Een dialoog van Nicolaus Bur en de Fiscaell*

ten tweede *Een preek van Luther over de drievoudige
gerechtigheid* in de Latijnse taal

ten derde *Waarom de boeken van de Paus en anderen door
Luther verbrand zijn* enzovoorts

N.B. Het bleek niet mogelijk de vóór de titels in kolommen C tot E geschreven hoofdletters exact te situeren in de tekst : meestal staan zij iets hoger, tussen de regels. Vermoedelijk moesten ze door accolades worden gevolgd, zoals bij A en B in kolom B (aantekening van Gruys, p 247).

Bijlage 2: beschrijving van de boektitels van de monnik

De eerste boekenlijst (pagina I), onder het kopje: *Libri Monachi Doesborgensis* betreft in totaal 16 werken. Drie van de titels op deze lijst hebben de vermelding *scriptus* of *scriptum*, ‘met de hand geschreven’, de andere werken zullen gedrukt zijn.

1. *Item Biblia cum Nicolao de Lyra*¹⁸³

De eerste titel van de lijst is een bijbel met een commentaar van de gezaghebbende Nicolaus van Lyra. Hij was een franciscaner monnik en leraar aan de Sorbonne en had als exegeet van de Bijbel grote invloed in de middeleeuwen.

Vanaf het eind van de vijftiende, begin zestiende eeuw werden al zeer veel bijbels in de volkstaal gedrukt, alleen al in Deventer in 1516, 1517 en 1523 in een vertaling van Erasmus en in 1525 het Nieuwe Testament in een vertaling van Luther.¹⁸⁴

2. *Biblia in parva forma*

Het tweede, kleine bijbeltje is waarschijnlijk een reisbijbeltje geweest.

3. *Compendium sive repertorium biblie in pergamenio ligatum*

Gruijs suggereerde hier een werk van Petrus Hispanus.¹⁸⁵ Ik ben hem hierin gevolgd.

4. *Sermonum fratris Vincentii de tempore pars hyemalis in pergamenio compacta*¹⁸⁶

Verzameling van preken op perkament, het tijdeigen voor de winter van medebroeder Vincentius Ferrerius OP;¹⁸⁷ incunabel, gedrukt in 1485 (Keulen: Heinrich Quentell).

Zie ook het zomerdeel van Vincentius **6**, titel **11**: preken tezamen met een bijbel van Alcuinus, en de verzameling van enige preken in titel **15**.

5. *Libellus domini Hugonis qui appellatur [Soliloquium] arrha anime*

Dit werk van Hugo van St. Victor (1096-1141) was vertaald in het Middelnederlands en algemeen verspreid in de Nederlanden (reeds gedrukt vóór 1473).¹⁸⁸

6. *Sermonum fratris Vincentii de tempore pars estivalis in pergamenio ligata*¹⁸⁹

Wederom een prekenverzameling van (mede)broeder Vincentius (Ferrerius), nu het tijdeigen voor de zomer;¹⁹⁰ de volledige titel luidt: *Sermones hiemalis et aestivales*.

---

¹⁸³ Nicolaus de Lyra (1270-1349).

¹⁸⁴ W. Nijhoff & M.E. Kronenberg, *Nederlandsche Bibliographie van 1500 tot 1540*, [hierna te noemen: NK], deel I 1923, p.108-157, deel II 1961, p.92-151.

¹⁸⁵ Gruijs 1980, p.245; Petrus van Spanje (1210-1277), invloedrijk scholasticus; student te Compostela en Parijs, docent in Siëna, werd in 1273 kardinaal-bisschop van Tusculum en paus (1276 Johannes XXI). Belangrijkste werk: *Summulae logicales*; Tusculum Lexikon 1982, p.622; NK 1923, band I, p.610 nr.1706-1707; *A catalogue of the fifteenth-century printed books in the university library*, Cambridge 1954, p.167.

¹⁸⁶ Gruijs meent hier *compactorum*; mij lijkt *compacta* juister (slaat terug op *pars* – vrl.).

¹⁸⁷ Vincentius Ferrerius (ca.1350-1419); leefde in de periode van het Westers Schisma (1378-1419).

Hij stelde zich in eerste instantie op in dienst van de (tegen)paus Benedictus XIII (Avignon). Een ander bekend werk van hem is: *Tractatus de vita spirituali*.

¹⁸⁸ Gruijs 1980, p.245.

¹⁸⁹ Gruijs veronderstelde: *ligatorum*; beter lijkt echter: *ligata* (bij *pars*).

¹⁹⁰ zie ook de andere prekenbundels, die in deze lijst voorkomen.

7. Pars cuiusdam libri principio carentis cui titulus in fine inscribitur

Deze titel is te vaag om iets zinnigs over te kunnen zeggen.

8. Fons theologie et quatuor librorum Sententiarum¹⁹¹

Gruijs suggereerde: de *Bron van de theologie*, vier boeken met Sententiën, misschien van Petrus Lombardus.¹⁹² Het lijkt mij waarschijnlijker, dat het van Johannes de Fonte is; een incunabel met als titel: *Compendium librorum sententiarum, sive Fons theologiae et sententiarum*¹⁹³, gedrukt in 1479 (Keulen, Johann Koelhof, de oudere).

9. Eijn duytsch boeck corrupt van koenynck Kaerll ind volb[r]yen?

Gruijs suggereerde *Karel ende Elegast*.¹⁹⁴ Ik ben hem hierin gevolgd. Dit schoolboekje werd veel gebruikt in de middeleeuwen om van buiten te leren en het speelde een belangrijke rol als heilshistorisch exempel in de morele en literaire educatie van kinderen.¹⁹⁵

10. Esopus moralisatus cum bono commento etc¹⁹⁶

Wellicht is het een incunabel: *Aesopus moralisatus cum bono commento*.¹⁹⁷ De fabels van Aesopus (600 voor Chr.) zijn overgeleverd in verzamelingen van de tijd na Christus, onder andere door Phaedrus. Zijn fabels werden ook veel gebruikt in het onderwijs van de middeleeuwen.¹⁹⁸

11. Homilie Doctorum in unum redacte opera et ingenio venerabilis Christi professoris Alchuini

Preken en een bijbel samengevoegd in één band. Gruijs geeft als titel: *Homilie doctorum ecclesiasticorum in Evangelia dominicalia ac temporanea (festiva) una cum sermonibus in unum redacta codicem; opera et ingenio Alchuini*.¹⁹⁹ Dit werk wordt toegeschreven aan Alcuinus; ik ben Gruijs gevolgd. Alcuinus heeft veel tijd besteed aan een herziening van bijbelteksten.²⁰⁰

12. Libellus qui dicitur Sanctum Jesu Christi Evangelium secundum Mattheum Marcum Lucam et Joannem

Een deel van het Nieuwe Testament: *het heilig Evangelie van Jezus Christus volgens Mattheus, Marcus, Lucas en Johannes*.

13. Acta Apostolorum etc

Wederom een deel van het Nieuwe Testament, nu *Handelingen van de Apostelen*, enzovoort. Er valt verder niets over te zeggen.

---

191 Gruijs 1980, p.245; beide titels zijn niet te identificeren. Mogelijk de *Sententiën* van Petrus Lombardus (1100-1160/64).

192 Johannes de Fonte : franciscaner geleerde in de dertiende eeuw.

193 Thienen van G., *Incunabula in Dutch libraries* (Nieuwkoop 1983), vol.I, p.396, vol. II, p.234; *A catalogue* 1954, p.157, 162.

194 Gruijs 1980, p.245 suggereert: misschien een verkeerde lezing voor *Karel ende Elegast*?

195 Kienhorst, H., "Van hetzelfde laken een pak?" in: H. Pleij en J. Reynaert, *Geschreven en gedrukt*, Gent 2004, p.115; idem, *Lering en stichting op klein formaat. Middelnederlandse rijmteksten in eenkolomsboekjes van perkament*, Leuven 2005.

196 Ibidem: bekend schoolboekje (gedrukt in 1481 en later).

197 Uitgegeven bij Quentell (Keulen 1499); NK 1923 band I, p.16 nr.40-41; Thienen & Goldfinch, 1999, p.6-7.

198 NK 1961, deel II p.9: dit werk, en ook andere schoolboekjes, is in de periode 1500 tot 1525 herhaaldelijk gedrukt; in Deventer alleen al bij Albertus Pafraet en Jacobus van Breda bijvoorbeeld in 1512, in 1515 en 1517.

199 Gruijs 1980, p.245: "hoewel het werk wordt wel toegeschreven aan Alcuinus (ca. 730-804), komt het niet voor in de door Froben(ius) uitgegeven opera (1777)".

200 Tusculum 1982, p.41.

14. *Item bonus et antiquus liber scriptus in quo varie auctoritates sacrarum scripturarum ex diversis libris et auctoribus collecte continentur*

Een oud manuscript in goede staat, dat verschillende gezaghebbende uitspraken bevat over heilige geschriften, verzameld uit verschillende boeken en van verschillende auteurs (in het Latijn); deze titel is te vaag om iets naders over te zeggen.

15. *Item parvus libellus scriptus xxx aliquorum sermonum ex diversis collect[orum]*

Een klein handgeschreven boekje van enige preken, verzameld vanuit allerlei boeken weer een verzameling preken [*Collecta sermonum*].²⁰¹

16. *Item comment[arium] super libris Aristotelis script[um]*

Een commentaar op de boeken van Aristoteles (384-322 v.Chr). Er bestonden meerdere commentaren op de werken van Aristoteles; deze titel is niet nader te bepalen.²⁰²

---

²⁰¹ zie ook de titels met preken van Vincentius Ferrerius en Alcuinus.

²⁰² Gruijs 1980, p.245.

Bijlage 3: beschrijving lijst met objecten van de schoolmeester

De boedellijst (pagina II)

- 1.**Een klein doosje [met] daarin een linnen buideltje en in de buidel een Rozenobel²⁰³ en twee angelotten²⁰⁴
- 2.**In dat doosje een brief verzegeld met twee zegels van Deventer schepenen
- 3.**Een akte van ontvangen of geleende gelden, waarin wat delen van geleend geld zijnde de somma van veertig goudgulden die hij Gerit Schaip, kerkmeester, geleend heeft
- 4.**Een klein zilveren tekentje
- 5.**Een dienstbrief aan hem van Stockvysch enzovoorts
- 6.**Een schuldbekentenis van acht philippusgulden en acht Brabantse stuivers die hij geleend heeft aan meester Hendrick ten Haeve
- 7.**Een schuldbekentenis van Gerit van Trijer van 16 gulden en 24 Brabantse stuivers
- 8.**Een schuldbekentenis van Johannes Belleris
- 9.**Een schuldbekentenis van één philippusgulden
- 10.**Een beetje kleingeld in een kleine akte van rekenschap van wat hij ontvangen heeft en nog ontvangen zal
- 11.**Een schuldbekentenis van twee hoornsgulden die men hem schuldig is
- 12.**Een schuldbekentenis van tien goudgulden van goed gewicht
- 13.**Een schuldbekentenis van vier philippus gulden
- 14.**Een herinnering van papier enzovoort

Het eerste twee beschrijvingen zijn: een doosje met een buideltje geld: een rozenobel en twee angelotten en in dat doosje nog een brief **1 2**.²⁰⁵ Verderop in de lijst komen bij schuldbekentenissen nog verschillende andere soorten muntstukken voor. Het zijn allemaal geldstukken die een hoge waarde vertegenwoordigden (zie noot 4). Er zijn in totaal zeven schuldbekentenissen van uitstaande sommen geld: nummer **6, 7, 8, 9, 11, 12, 13** een akte van ontvangen of geleende gelden **3**, en een akte van rekenschap **10**. Er is één dienstbrief opgenomen **5**, een 'missive van ene Stochvysch aan hem', de schoolmeester, en een herinnering van papier **14**. Wat de inhoud ervan is weten we niet.

---

²⁰³ Voor de beschrijving van alle muntstukken zie: H.E. van Gelder, *De Nederlandse munten*, Utrecht, Antwerpen 1968; engelse gouden ryal.

²⁰⁴ Engelse gouden angel – 2/3 rozenobel.

²⁰⁵ Gruijs 1980, p.235.

1. *Item libellus scriptus pertinens Swedero Doesborch de secunda parte textus alexandri* etc.²⁰⁷

Gruijs veronderstelde als auteur Alexander de Villa Dei (ca.1170-ca.1250). De titel luidt dan: (het tweede deel van) het *Doctrinale puerorum*.²⁰⁸ Ik ben hem hierin gevolgd; dit is een grammatica boekje dat vanaf 1200 als schoolboek wijdverbreid was, voor een schoolmeester dus een logisch bezit. Waarschijnlijk betrof het hier nog een handgeschreven exemplaar van het zeer populaire *Doctrinale*; het kan ook gedrukt zijn, want het betrof een van de eerste boeken die gedrukt werden.²⁰⁹

2.A *Item libellus scriptus in quo varia scripta auctoritates et carmina ex diversis auctoribus continentur.*

3. *Item adhuc libellus scriptus ut supra.*

4.B *Item libellus scriptus in principio de declinationibus nominum in fine expositiones auctoritatum evangeliorum ac variarum sacrarum scripturarum etc.*

5. *Item cantuale pro pueris scriptum.*

6. *Item libellus scriptus in quo varia continentur.*

Over deze titels valt vanwege de vaagheid niets te zeggen. Volgens Gruijs zijn het 'rapiaria en citatenverzamelingen'.²¹⁰

De lijst wordt vervolgd op pagina III:

7.C *Item duo libri scripti in quo diversa continentur scripta*

Deze titel is te vaag om te identificeren.

8.D *Item libellus scriptus de tractatibus Petri hispani* etc.²¹¹

Gruijs veronderstelde: *Tractatus duodecim* (1486). Zou er een verband zijn met het boekje dat de monnik had: het *Compendium sive repertorium*, dat eveneens aan Petrus Hispanus wordt toegeschreven? Het zou ook een werk kunnen zijn van Petrus Alfonsi (1062-1140) *Disciplina clericalis*, een serie van 39 gesprekken tussen een vader en een zoon; dit was ook een bekend werk, en heeft sterk doorgewerkt.²¹²

9.E *Item libellus in scholis collectus*

10.F *Item varia scripta*

11.G *Item liber scriptus variarum scripturarum*

12.H *Item duo libri scripti pro pueris*

---

²⁰⁶ Deze titels staan halverwege op pagina II, en worden vooraf gegaan door de letters C tot en met N.

²⁰⁷ Gruijs 1980, p.246; Zweder van Doesburg is een niet te achterhalen persoon, ook niet door de oud-archivaris van Doesburg, J. van Petersen.

²⁰⁸ Gruijs 1980, p.246; Pafraet zou specialist zijn geweest in het uitgeven van kleine schoolboekjes: Kronenberg 1948, p.66; de eerste druk van de *Doctrinale* verscheen in Trente in 1481.

²⁰⁹ drukkerslijsten: NK 1961, p.234-256 en 1940, p.982-992; In Deventer bij Jacobus van Breda: deel I in 1501, 1505 en 1507 en deel II in 1501, 1505, 1507 en 1515; Theodorus de Borne: deel I in 1511 werd gedrukt, deel I in 1513 en deel II later dat jaar en deel I in 1516; bij andere drukkers in de stad was het niet anders. Deventer ligt vlak bij Doesburg.

²¹⁰ Gruijs 1980, p.242.

²¹¹ Gruijs 1980, p.246; Petrus van Spanje (Lissabon ca 1210-1277), student te Compostela en Parijs, docent in Siëna; werd in 1273 kardinaal-bisschop van Tusculum en paus Johannes XXI (1276-1277); was invloedrijk scholasticus. Belangrijkste werk: *Summulae logicales*; *Tusculum Lexikon* 1982, p.622; NK band I 1923, p.610 nr.1706-1707.

²¹² *Tusculum* 1982, p.617.

Over al deze titels valt vanwege de vaagheid helaas niets te zeggen.

13. Item Explanacio dominice Orationis, per Martinum Lutherum in vernaculo composita etc.²¹³

Vermeld in de *Catalogue* als: *Expositio en niet Explanacio; Auslegung deutsch des Vaterunsers für die einfältigen Laien* (Leipzig 1519).²¹⁴

14. Item etzlicke missiven ind andere scrifften ind heyligen brieven

15. I Item libellus scriptus et collectus pro pueris

Deze titels zijn te vaag om te kunnen identificeren.

16. J Item liber in quo continentur Antibarbarorum Erasmi, Colloquia Erasmi in Enchiridio christiani militis Erasmo auctore ²¹⁵

Erasmus tegen de barbaren: een vurig pleidooi voor terugkeer naar de studie van de klassieke - heidense - auteurs, afgewisseld met felle aanvallen tegen de 'barbaren'. Erasmus zelf deelde *De gesprekken* in bij culturele vorming; het bevat zuivere kleine genreschilderijen, zonder polemische strekking.²¹⁶ *Enchiridion militis christiani, Handboek van de Christelijke Soldaat*, werd in 1503 bij Dirck Maertens gedrukt.²¹⁷ Erasmus deelde dit boek bij godsdienstige vorming in; het is zeer invloedrijk geweest.

17. K Epistule proverbiales Fausti, complures Luciani Dialogi ab Erasmo in latinum conversi ac Alphabetum grecum

De *Adagia* van Erasmus (1500), dat werd uitgegeven met een voorwoord van Faustus, en de *Epistolae* van Faustus (1508) hebben elkaar wederzijds beïnvloed.

18. L Item varii libri pueris utiles videlicet textus Alexandri Peroti etc plures²¹⁸

De tekst van Nicholas Perottus is volgens Gruijs: *Cornucopia*, een commentaar op het eerste boek over de krijgskunst met discussies over de etymologie van de tekst. Mij lijkt het veel waarschijnlijker dat hier *Rudimenta grammaticae* (1473) wordt bedoeld: een introductie voor de Latijnse grammatica, aanbevolen door Erasmus.²¹⁹

19. Item aliqua scripta et carmina in cartulis congesta

20. M Item adhuc varii libri non compacta

Deze titels zijn te vaag om te kunnen onderscheiden.

Ruimte met witregels

21. Item Pomeranus in librum psalorum²²⁰

Het boek van de psalmen van Johannes Bugenhagen (doctor Pomeranus), met een voorwoord van Luther (Basel 1524) werd vaak herdrukt, alleen al in 1524 vijfmaal.²²¹ De Latijnse versie luidt *Ioannis Pomerani Bugenahagii in librum*

²¹³ Gruijs 1980, p.246; Kronenberg 1963/1964, p.8 nr.25.

²¹⁴ *Le Catalogue 1544*, fol. 14v nr.130.

²¹⁵ Idem, fol. 13r en 13v, p.484; Kronenberg 1948, p.71; Desiderius Erasmus (1469-1536) ontving op 25 april 1492 de priesterwijding uit handen van de bisschop van Utrecht, David van Bourgondië.

²¹⁶ C. Busken Huet (1826-1886), *Land van Rembrandt*, Haarlem 1882, p.390.

²¹⁷ *Index de 1544* 1985, fol. 13r; *Enchiridion militis christiani*, p.89, *Colloquia*, p.93.

²¹⁸ Nicholas Perottus (1429-1480) was een Italiaans humanist; *Cornucopia* (Venetië 1513).

²¹⁹ P.G. Bietenholz, *Contemporaries of Erasmus. A biographical Register of the Renaissance and Reformation, Vol. 1-3*, Toronto 2003, p.68, 175; NK band II 1940, p.320-327.

²²⁰ *De librorum 1570*, p.36; *Le catalogue de 1544*, 16v, p.461 nr.216; Gruijs 1980, p.246.

²²¹ NK band I 1923, p.191-192 nr.508.

psalmodum interpretatio (1524) en de Duitse: *Psalter wol verteutsch ausz der heyligen sprach. Verklerung des Psalters durch Ioannis Bugenhagen* (1526).²²² Johannes Bugenhagen (1485-1558) wees in eerste instantie het Luthers antiroomse geschrift *Van de Babylonische gevangenschap der Kerk* (1521) af,²²³ maar werd uiteindelijk een van de meest invloedrijke reformatoren. Hij was stadspredikant in Wittenberg (sinds 1523) en persoonlijke zielzorger van Luther.

22.B Theologische Hypothesen van Melanchton²²⁴

De volledige titel luidt: *Loci communes rerum theologicarum seu hypotyposes theologicae* (Wittenberg en Basel 1521) door Philippus Melanchton (1497-1560).²²⁵ Dit werk was van groot belang voor het bevestigen en verspreiden van de ideeën van de Reformatie. Melanchton presenteerde ze in nauwe samenwerking met Luther in de vorm van discussies over de principes van het Evangelie: hij wilde een sleutel geven voor het juiste begrip van de Schrift. Melanchton bouwde in de lutherse wereld een sterk humanistisch gericht schoolsysteem uit en werd daarom ook wel 'de opvoeder van Duitsland' genoemd.²²⁶

23. Item libellus in quo continentur

Van Mensche leere enzovoorts

24.C Van die christlicke vrijheijt ind

eijn bescherm boecxken mit den woirt Gaidts

*Van menschen leeren te schouwen, to schuwe, of to myde*²²⁷ of: *Van menschen leeren te schouwen andtwoert up sommige woerden welck der mensche leere schint tonfangen*.²²⁸ In 1520 verscheen een Duitse vertaling *Von der Freiheit eines Christenmenschen*; deze titel komt nog drie keer voor.²²⁹

Een beschermboekje was een klein zakboekje met een paar woorden uit een Evangelie of een psalm.²³⁰ Gruijs vermoedde dat het hier zou gaan om het bekende *Betbüchlein* van Maarten Luther, dat in de Nederlandse vertaling luidt *Een devoet ende zeer schoon bedeboexken uut die heylighe schriftuer ghetrocken*,²³¹ of *Boecxken hoe elck mensche hem bereyden sal totter doot*²³² of *Bedeboxken wt die h. schriftuer ghetrocken daer int corte begrepen is wat een kersten mensch schuldich is te weten*.²³³

25.D Item Psalterium in duijtschen cum additionibus nonnullis in margine

Misschien wordt hier, zoals Gruijs suggereerde, bedoeld: *Psalmen Davidts samt den Kirchen-Gesängen, of den Psalter Davidts; of Psalterium hollandicum, De Duytsche Souter* (Delft 1480), of *die Dietsche Psalter* (Zwolle 1491), *Die Duytsche Psalter, Op ieder Psalm een Titel, die de kragt en Deugden des Psalms verklaart* (Delft 1498).²³⁴

---

222 Benzing 1989, Band I p.218-219 nr.1862-1874.

223 Kronenberg 1948, p.113.

224 *De librorum 1570*, p.41 ; *Analyse des Condamnations* 1985, p.218 nr.176.

225 *De librorum 1570*, p.41.

226 NK Band I 1923, p.191-192 nr.508.

227 Gruijs 1980, p.246.

228 M.E. Kronenberg, Luther-uitgaven A° 1531 in het bezit van kanunnik mr. Jan Dirksz. Van der Haer te Gorkum, in: *Het Boek* (1963/1964, 1964/1965), p.11 nr. 52.

229 Zie ook eerdere titels na letter **G**, na **L 2°** en de titel direct eronder; Benzing 1989, Band I p.87 nr.734-754.

230 Beschermboekjes waren kleine boekjes met een paar regels uit de bijbel, die mensen bij zich konden dragen om onderweg te lezen (met dank aan H. Kienhorst).

231 Gruijs 1980, p.246.

232 Kronenberg 1963/1964, p.11 nr.43.

233 Ibidem, p.11 nr. 48; Kronenberg 1948, p.17.

234 Gruijs 1980, p.246; Kronenberg 1948, p.106.

26. Item libellus in quo continentur der kynder Pater noster per Lutherum in duytsch Die luthersche vigilie vur den doeden

Eine kurze Form des Paternosters zu verstehen und zu beten für jungen Kinder (Nürnberg 1519) of *Eyne kurtz form das Paternoster zu vorsten vnd zu bethen, für die lungen kinder ym Christen glaubenn.*²³⁵

Sermon von Bereitung zum Sterben of *Sermo de praeparatione ad moriendum e vernaculo in latinum versus.*²³⁶ De eerste uitgave van deze preek was Leipzig 1520; verg. Antwerpse uitgave van Hillen van Hoochstraten, ca. 1520.²³⁷ Dit is mogelijk de Nederlandse editie *Dudesche Vigilie* van de Latijnse uitgave *Vigille in despectum vigilarum mortuorum, quae canuntur in ecclesia*: een parodie op de vigilie mortuorum waarin op komische wijze Duitse en Latijnse versregels door elkaar zijn gehaspeld.²³⁸

27.E Eijn disputacie tusschen twee burgers ind eynen mynderbroeder

*Een Dispuut tussen twee burgers en een minderbroeder, Anatomie van der barvoetermonniken, of der minder-broeders wetboek*²³⁹

28. Eyn schermboecxken mitten woirt gots Van Adams ind onsen valle ind wedropstandigen

Een beschermboekje met *Het woord Gods en Van Adam's en onze zondeval en wederopstanding.*²⁴⁰

Op pagina IV staat de volgende reeks:

29.F Item die duytsche Theologie Lutheri

*Eyn deutsch Theologica, das ist Eyn edles Buchleyn, von rechtem Verstand was Adam uns Christus sey.*²⁴¹ Gruijs vermoedde dat het de Duitse versie betrof,²⁴² ik ben hem hierin gevolgd. Het vervolg van de titel luidt: *und wie Adam yn, uns sterben, und Christus ersteen sal.*²⁴³

30.G Item van die christelicke vrijheijt²⁴⁴

Dit betreft een boekje dat Luther in 1520 schreef: *Epistula Lutheriana ad Leonem decimum tractatus de Libertate Christiana.*²⁴⁵ Hij stuurde deze brief aan paus Leo X (1513-1521) als reactie op de pauselijke bul *Exsurge Domine* (1520). Het was de samenvatting van zijn gedachten: het evangelie is de ware schat; vrijspraak van zonden is een deel van de verzoening met God en die rechtvaardiging is een gave Gods: 'sola scriptura, sola fide, sola gratia'. Waar het op aankomt is dat ons eigen oordeel en onze eigen wijsheid, zich onthullend voor onze ogen, vernietigd moeten worden en uitgeroeid uit ons hart en uit ons ijdel ik. De titel komt nog enige keren voor.

31.H Item Prefacio Methodica totius scripture in Epistulam Pauli ad Romanos e vernacula Martini Lutheri in Latinum versu per Justum Jonam

---

²³⁵ Benzing 1989/1994, p.65 nr.539-548.

²³⁶ Gruijs 1980, p.246; Benzing 1989 Band I p.87 nr.734, 1994 Band II p.73-74 nr.751 en 458-459.

²³⁷ Kronenberg 1963/1964, p.10 nr.43; Kronenberg 1948, p.74-75, 80.

²³⁸ Kronenberg 1948, p.45.

²³⁹ Ibidem; Gruijs 1980, p.246.

²⁴⁰ Gruijs 1980, p.246; zie ook aantekening bij noot 30.

²⁴¹ A. Bouwman 2008, p.136; Kronenberg 1948, p.22, 84.

²⁴² Gruijs 1980, p.246.

²⁴³ Benzing 1989, Band I, p.24 nr.160-178. Deze titel is zeer regelmatig uitgegeven: Wittenberg 1518, Leipzig 1518 (2x), 1519, 1525, Augsburg 1518, 1520; het was een populair werk.

²⁴⁴ komt in deze lijst nog enige malen voor, zie aantekening bij noot 44.

²⁴⁵ Benzing 1989 Band I, p.87 nr.734-754 (21x!).

Dit uit de volkstaal overgebrachte werk van Luther is door Justus Jonas (1493-1555) vertaald en uitgegeven (Mainz 1524). Jonas studeerde in Erfurt rechten en later theologie. Hij kwam in 1521 als hoogleraar en proost naar Wittenberg en was bij de vertaling van de Bijbel van grote betekenis. Hij was bevriend met Luther en begeleidde hem naar de Rijksdag in Worms (1521).

32.I Item Francisci Lamberti Avenionensis commentarii de prophetia eruditione et linguis deque littera et spritu

In primum duodecim Prophetarum is een commentaar op de profeten van Franciscus Lambertus van Avignon (1487-1530), de eerste Franse (franciscaanse) monnik die overging naar het Protestantisme.²⁴⁶

33.K Pandectarum veteris et novi testamenti libri duodecim Ottonis Brunfelsii

Otto Brunfels (1488-1534) schreef *Pandectes*: 12 boeken over het Oude en het Nieuwe Testament, een Encyclopedie. De eerste uitgave verscheen in 1527 (Joh. Scottus Straatsburg).²⁴⁷

34.L Item Luteri libellus in quo continentur primo eijn bedeboecxken

2° Pater noster per Lutherum ind van die chrystlicke vrijheijt

Een door Luther geschreven gebedenboekje waarvan de inhoud niet bekend is; het *Pater noster* komt in totaal op de lijst viermaal voor, *Over de christelijke vrijheid* driemaal.

Mogelijk: *Bedeboxken wt die h.schrifttuer ghetrocken daer int corte begrepen is wat een kersten mensch schuldich is te weten* (Wittenberg 1525?).²⁴⁸

35. Item libellus in quo continentur van die christlicke vrijheijt

Weer dezelfde titel *Over de christelijke vrijheid*; komt drie keer eerder voor. Het was een belangrijk werk van Luther, dat hij schreef als reactie op de pauselijke bul van 1521 *Exsurge Domine*.

36.M 2° eijn boecxken woe men altijt vastlick in Christo Jezu sall hoepen betrouwen geloeven ins synen troest setten sall Martini Luteri

Het is niet duidelijk welk werk hier bedoeld wordt, mogelijk *Ain tröstlichs büchlein Doct. Martini Luteri August*.²⁴⁹ *Een schoon troostelijc en vruchtbaer boecxken leerende eenen kersten mensche hoe hij alle temptacien alle druck ende liden van dit ellendighe dal der tranen verwinnen sal*, Antwerpen 1521.²⁵⁰

37.N Item eyn disputacie van eynen schoemaicker ind eynen choerheere gescreven

Een boucksken vol dwalinge ende erreur, ghehieten tBoucksken vanden evengelisschen schoemaker ende vanden papisten coerheeren.²⁵¹ Gruijs geeft als Duitse titel: *Disputacion zwischen ainem Chorherren und Schumacher*.²⁵² Volgens Kronenberg was het een bekend geschrift dat Hans Sachs anno 1524 liet

---

²⁴⁶ NK 1923, deel I p.472.

²⁴⁷ Aureliae Aquensis, *Index Aureliensis: Catalogus librorum sedecimo saeculo impressorum*. Baden-Baden: 1962-; *Index* 1985, p.456; *Analyse des Condamnations* 1985, p.144 nr.36; Gruijs 1980, p.247; NK deel I 1923, p.187-189 nr.501-504.

²⁴⁸ Kronenberg 1963/1964, p.11 nr.48.

²⁴⁹ Kronenberg 1948, p.89; Liedboek der Kerken, 118:1.

²⁵⁰ Benzing 1989, p.71-72 nr.591-608.

²⁵¹ Kronenberg 1948, p.44.

²⁵² Gruijs 1980, p.247.

verschijnen in het Duits, gevolgd door een Nederlandse vertaling *Een schoone disputatie van eenen evengelisschen schoemaker ende van eenen papistighen coerheere* (1526).²⁵³

38. Item epistula Lutheriana ad leonem decimum²⁵⁴ summum

O pontificem nec non varii libri Johannes Hus

De brief aan paus Leo X is vermoedelijk *Tractatus de libertate christiana* (Wittenberg 1520) en is de reactie van Luther op de pauselijke bul *Exsurge Domine*²⁵⁵

Gruijs concludeerde dat de tweede titel niet nader te bepalen was, het is niet duidelijk om welke boeken van Hus²⁵⁶ het hier gaat; ik ben hem daarin gevolgd.

39. Item liber in quo continentur

primo *Enchiridium Christi philosophi*

P *Pythagorici manu scriptus*

2° *Enarrationes epistularum et evangeliorum quas postillas vocant Martini Lutheri*

3° *Colloquia fratris Jacobi Hochstratani cum divo Augustino ad summum pontificem contra enormes atque perversos Martini Lutheri errores*

Veronderstelling Gruijs bij de eerste titel: *Het Enchiridion (Enchiridion militis christiani - Handboek van de Christelijke Soldaat)* van Erasmus, dat hiervoor al is besproken.²⁵⁷ De titel hier is echter anders dan het eerder genoemde *Enchiridion*, want die is hier aangevuld met enige handgeschreven citaten van pythagoreïsche filosofen. Misschien het *Encheiridion: Handboek van Epictetus* met ideeën voor het dagelijks leven, hoe men de filosofie in de praktijk van alledag kon toepassen.

Latijnse vertalingen door Arrianus verschenen in 1493 en 1496.

Ten tweede: *Verklaringen/ uitleg/ preken over/ van de brieven en evangeliën door Maarten Luther, Postillen oft sermonen op die Epistelen ende Evangelien*, Antwerpen 1528.²⁵⁸

Ten derde: *Samenspraken van de heilige Augustinus met de paus, tegen de enorme en ketterse dwalingen van Maarten Luther* (Keulen 1521-1522), door Jacob van Hoogstraten,²⁵⁹ maar de vertaling kan ook luiden: *Samenspraken van de heilige Augustinus met broeder Jacob van Hoogstraten in tegenwoordigheid van de paus, over de enorme en ketterse dwalingen van Maarten Luther*.

40. Item Dialogi Huttenici novi, de captivitate

Q *babilonica Martini Lutheri contra regem anglie Lutherus*

Nieuwe Dialogen van Ulrichus von Hutten,²⁶⁰ (Straatsburg 1521).

De captivitate Babylonica ecclesiae praeludium, Antwerpen 1521²⁶¹ of:

De Captivitate Babylonica adversus Catharium. Responsio de libertate Christiana (Straatsburg 1524).²⁶²

Contra Henricum Regem Angliae (Wittenberg 1522, Deventer 1523).²⁶³

---

²⁵³ NK 1940, deel II, p.765 nr.3827; Kronenberg 1927, zie aldaar noot 106.

²⁵⁴ Leo X (1513-1521).

²⁵⁵ Kronenberg 1963/1964, p.8; Kronenberg 1948, p.9-10.

²⁵⁶ Johannes Hus (1370-1415); *Index de Paris 1544*, p.459, 144; *Thesaurus*, p.230-'31.

²⁵⁷ Gruijs 1980, p.247.

²⁵⁸ Kronenberg 1963/1964, p.17 nr.105; Postincunabelen Prov. Bibl. Frl., Leeuwarden.

²⁵⁹ Jacobus van Hoogstraten (1460-1527).

²⁶⁰ Ulrich von Hutten ofwel Huttenius (1488-1523), *Thesaurus*, p.231; NK Band I, 1923 p.411-412; Gruijs 1980, p.247.

²⁶¹ *Index* 1985, fol.14r nr.127, p.458, 127; *Analyse des Condamnations* 1985, p. 197 nr.127;

Kronenberg 1948, p.87,113.

²⁶² Gruijs 1980, p.247; Kronenberg 1948, p.113.

²⁶³ Hendrik VIII (1491/1509-1547); Gruijs 1980, p.247; Kronenberg 1948, p.107; Kronenberg 1963/1964, p.7 nr.16, p.8 nr. 23; Benzing 1994, Band II p.66 nr.652.

Epistula ad D. Henricum Anglie regem, eiusdem serenissimi regis ad eandem Mart. Lutheri epistolam responsio, admonitio Ioann. Cochlei annotationibus, discussio responsionis Lutheri; twee Keulse uitgaven uit 1527.

41. Item De bonis operibus Martini Lutheri liber Explanatio dominice orationis Lutheri

Over de goede werken door Maarten Luther, of: *Von den Guten Werken*, of: *Nodig onderricht van het geloof en de goede werken* (Corver ca. 1521).²⁶⁴

Uitleg over het gebed des Heren, Explanatio dominicae orationis in latinum versa, sed a reverendo patre Martino Luthero in vernaculo aedita, eveneens van Luther (Leipzig 1520).²⁶⁵

42. Item Sermo Martini Lutheri de praeparatione ad R moriendum e vernacula in Latinum versus

Een preek door Maarten Luther over *De voorbereiding om tot het sterven* uit de volkstaal in het Latijn vertaald²⁶⁶ of *die Luthersche vigilie vur den doeden*.²⁶⁷

43. Item Ratio confitendi Martini Lutheri

De reden om te biechten van Maarten Luther (Wittenberg 1520). De Duitse versie luidt: *Sermon von dem Sakrament der Busse* (Wittenberg 1519).²⁶⁸

44. Item Sermo de duplici justicia castigatus per Lutherum

Een zeer goed in elkaar gezette of gecorrigeerde/aangepaste preek van Luther over: *De dubbele gerechtigheid*.²⁶⁹

45. *Item Lutherus quare* [doorgestreept: *eius libri*] *pape ac discipulorum eius libri a martino luthero combusti sint etc*

De Latijnse versie verscheen in Worms 1521.²⁷⁰

De Duitse versie luidt: *Warum des Papstes und seiner Jünger Bücher von D[ominus] Martin Luhter verbrannt sind*, 1520; *Verclaringe wyt wat oersaecken Mart. Luther des paeus ende zynen (of zynre?) medehulpers boecken verbrandt heeft*.²⁷¹ Luther over de vraag waarom door de paus en diens leerlingen de boeken van Maarten Luther verbrand zijn enzovoorts; *Verclaringe wyt wat versaecken Mart. Luther des paeus ende synen [synre?] medehulpers boecken verbrandt heeft*.²⁷²

46. Item Theologorum insignium Martini Lutheri, Carolstadii Melanchtonis et aliorum conclusiones varie pro divine gratie defensione ac commendatione contra scholasticos etc. Wittenberg

Insignium theologorum van de illustere theologen Maarten Luther, Carolstad,²⁷³ Melanchton en anderen; *Over de aanbeveling van de goddelijke genade en een pleidooi tegen de scholastici* enzovoorts; D.M. Lutheri, D. Andree Carolstadt, Philippi Melanchtonis (Wittenberg 1517); *Aliorum conclusiones varie, pro divine gratie defensione ac commendatione*, of *Conclusiones, Varie, pro divine gratie commendatione contra scolasticos in Wittenberga disputate, Insignium theologorum*

²⁶⁴ Gruijs 1980, p.247, Kronenberg 1948, p.68; Kronenberg 1963/1964, p.9 nr.33.

²⁶⁵ Gruijs 1980, p.247; *Index de 1544* 1985, p.459 nr.130; zie ook nr.13, 25, 33.

²⁶⁶ Kronenberg 1948, p.45; zie ook eerdere gelijkkluidende titel.

²⁶⁷ Ibidem.

²⁶⁸ Ibidem; Bouwman 2008, p.135; *Analyse des Condamnations* 1985, p.203 nr.146.

²⁶⁹ Bezing 1994, Band II p.45 nr.342.

²⁷⁰ Gruijs 1980, p.247; Benzing 1989, Band I p.94 nr.796-797; Kronenberg 1948, p.57, 60.

²⁷¹ Kronenberg 1948, p.57-60; Kronenberg 1963/1964, p.12 nr.58; *Analyse des Condamnations* 1985, p. 201 nr. 140; zie ook laatste titel van deze lijst.

²⁷² Benzing 1989, Band I p.93-94 nr.784-798, 1994 Band II p.77 nr.798.

²⁷³ Andreas Karlstadt (1486-1541), *Index de 1570*, p.18.

Mart. Lutheri, D. Andr. Carolostadii, Phil. Melanchtonis; blijkbaar een eerste uitgave, vermoedelijk uit 1520.²⁷⁴

Op pagina V staan de laatste acht werken:

47. Item Annotationes Melanchtonis in evangelium Matthei

Van Melanchton *Aantekeningen op het evangelie van Johannes*.²⁷⁵ De belangrijkste studies van Melanchton betroffen het Evangelie en een Bijbel in het Latijn, die in samenwerking met Luther werden uitgegeven in Wittenberg in 1529. Beide lemma's zijn aantekeningen of commentaren vol met theologische en praktische kwesties en doctrines van de Reformatie.

48.S Item similiter in Johannes evangelium

En ook hetzelfde op *Het evangelie van Johannes*.

[Doorgestreepte tekst]:

49. Item evangelia quatuor evangelistarum interprete Erasmo.

50. Item evangelium divi Johannis ex novissima et ea longe castigatissima recognitione

Vertaling en interpretatie van Erasmus van de vier Evangelien, de zgn. *Textus receptus*, een aanvaarde tekst. Hij maakte een nieuwe Griekse tekst van het Nieuwe Testament; dit was eerste versie van het Nieuwe Testament, die is verspreid door middel van de boekdrukkers (1516).

Het Evangelie van Johannes volgens het nieuwste en beste onderzoek; het is niet duidelijk om welke versie het hier gaat.

Het kan zijn dat deze teksten zijn doorgestreept, omdat ze niet als aanstootgevend werden ervaren, hoewel de titel met de *Samenspraken* van Jacob van Hoogstraten ook niet, naar ik mag aannemen.

---

²⁷⁴ Kronenberg 1963/1964, p.7 nr.14.

²⁷⁵ *Index de 1544* 1985, p.459-'60, 162, *Index de 1570*, p.46.

Niet doorgestreept, dus weer normaal:

51.T Item Annotaciones Melanchtonis in epistulas Pauli ad Romanos et Corinthios²⁷⁶

Melanchton heeft deze *Aantekeningen op de brieven van Paulus aan de Romeinen* tegen de wil van Luther uitgebracht (1522).

**52.V Item eijn duytsch boecxkens gescreven
primo eijn dialoge van Claus Bur ind die Fiscaell**

2° sermo Lutheri de triplici justicia, Latino sermone²⁷⁷

3° Quare pape et aliorum libri combusti sint a Luthero etc

De Vastenavondklucht of zo men wil *Het Carnavalsstuk* is geschreven door M. Bado, een leerling van Erasmus en is uitgegeven in 1523.²⁷⁸ In deze Vastenavondklucht hebben Claus Bur (een boer) en een kapelaan een discussie over misstanden in de Kerk. De boer beroept zich uitsluitend op de Bijbel, maar de kapelaan haalt er steeds andere getuigen bij, om zijn gelijk te krijgen; in dit geval een dialoog met de Fiskaal/Fiscael. De kapelaan wordt uiteindelijk door de boer tot het Lutheranisme bekeerd.

Een preek van Luther over: *de drievoudige gerechtigheid, Sermo de Triplici iusticia R. Patris Martini Lutheri Avgustiani Vittenbergensis* 1518/1519, Basel 1524.²⁷⁹

Waarom de boeken van de Paus en anderen door Luther verbrand zijn

enzovoorts. ²⁸⁰

---

²⁷⁶ Kronenberg 1948, p.44-45.

²⁷⁷ Benzing 1989, Band I p. 93-94; 1994 Band II, p.77.

²⁷⁸ *Kindlers Neues Literatur Lexikon*, München 1988-1992, band 2, p.49-50.

²⁷⁹ vgl. titel over de tweevoudige rechtvaardigheid; Benzing 1989, Band I p.33-34 nr. 249-257; Gruijs 1980, p.247.

²⁸⁰ Zie de eerdere aantekeningen bij dezelfde titel..

Bijlage 2: beschrijving van de boektitels van de monnik

De eerste boekenlijst (pagina I), onder het kopje: *Libri Monachi Doesborgensis* betreft in totaal 16 werken. Drie van de titels op deze lijst hebben de vermelding *scriptus* of *scriptum*, ‘met de hand geschreven’, de andere werken zullen gedrukt zijn.

1. Item Biblia cum Nicolao de Lyra²⁸¹

De eerste titel van de lijst is een bijbel met een commentaar van de gezaghebbende Nicolaus van Lyra. Hij was een franciscaner monnik en leraar aan de Sorbonne en had als exegeet van de Bijbel grote invloed in de middeleeuwen.

Vanaf het eind van de vijftiende, begin zestiende eeuw werden al zeer veel bijbels in de volkstaal gedrukt, alleen al in Deventer in 1516, 1517 en 1523 in een vertaling van Erasmus en in 1525 het Nieuwe Testament in een vertaling van Luther.²⁸²

2. Biblia in parva forma

Het tweede, kleine bijbeltje is waarschijnlijk een reisbijbeltje geweest.

3. Compendium sive repertorium biblie in pergamenio ligatum

Gruijs suggereerde hier een werk van Petrus Hispanus.²⁸³ Ik ben hem hierin gevolgd.

4. Sermonum fratris Vincentii de tempore pars hyemalis in pergamenio compacta²⁸⁴

Verzameling van preken op perkament, het tijdeigen voor de winter van medebroeder Vincentius Ferrerius OP;²⁸⁵ incunabel, gedrukt in 1485 (Keulen: Heinrich Quentell).

Zie ook het zomerdeel van Vincentius **6**, titel **11**: preken tezamen met een bijbel van Alcuinus, en de verzameling van enige preken in titel **15**.

5. Libellus domini Hugonis qui appellatur [Soliloquium] arrha anime

Dit werk van Hugo van St. Victor (1096-1141) was vertaald in het Middelnederlands en algemeen verspreid in de Nederlanden (reeds gedrukt vóór 1473).²⁸⁶

6. Sermonum fratris Vincentii de tempore pars estivalis in pergamenio ligata²⁸⁷

Wederom een prekenverzameling van (mede)broeder Vincentius (Ferrerius), nu het tijdeigen voor de zomer;²⁸⁸ de volledige titel luidt: *Sermones hiemalis et aestivales*.

---

281 Nicolaus de Lyra (1270-1349).

282 W. Nijhoff & M.E. Kronenberg, *Nederlandsche Bibliographie van 1500 tot 1540*, [hierna te noemen: NK], deel I 1923, p.108-157, deel II 1961, p.92-151.

283 Gruijs 1980, p.245; Petrus van Spanje (1210-1277), invloedrijk scholasticus; student te Compostela en Parijs, docent in Siëna, werd in 1273 kardinaal-bisschop van Tusculum en paus (1276 Johannes XXI). Belangrijkste werk: *Summulae logicales*; Tusculum Lexikon 1982, p.622; NK 1923, band I, p.610 nr.1706-1707; *A catalogue of the fifteenth-century printed books in the university library*, Cambridge 1954, p.167.

284 Gruijs meent hier *compactorum*; mij lijkt *compacta* juister (slaat terug op *pars* – vrl.).

285 Vincentius Ferrerius (ca.1350-1419); leefde in de periode van het Westers Schisma (1378-1419).

Hij stelde zich in eerste instantie op in dienst van de (tegen)paus Benedictus XIII (Avignon). Een ander bekend werk van hem is: *Tractatus de vita spirituali*.

286 Gruijs 1980, p.245.

287 Gruijs veronderstelde: *ligatorum*; beter lijkt echter: *ligata* (bij *pars*).

288 zie ook de andere prekenbundels, die in deze lijst voorkomen.

7. Pars cuiusdam libri principio carentis cui titulus in fine inscribitur

Deze titel is te vaag om iets zinnigs over te kunnen zeggen.

8. Fons theologie et quatuor librorum Sententiarum²⁸⁹

Gruijs suggereerde: de *Bron van de theologie*, vier boeken met Sententiën, misschien van Petrus Lombardus.²⁹⁰ Het lijkt mij waarschijnlijker, dat het van Johannes de Fonte is; een incunabel met als titel: *Compendium librorum sententiarum, sive Fons theologiae et sententiarum*²⁹¹, gedrukt in 1479 (Keulen, Johann Koelhof, de oudere).

9. Eijn duytisch boeck corrupt van koenynck Kaerll ind volb[r]yen?

Gruijs suggereerde *Karel ende Elegast*.²⁹² Ik ben hem hierin gevolgd. Dit schoolboekje werd veel gebruikt in de middeleeuwen om van buiten te leren en het speelde een belangrijke rol als heilshistorisch exempel in de morele en literaire educatie van kinderen.²⁹³

10. Esopus moralisatus cum bono commento etc²⁹⁴

Wellicht is het een incunabel: *Aesopus moralisatus cum bono commento*.²⁹⁵ De fabels van Aesopus (600 voor Chr.) zijn overgeleverd in verzamelingen van de tijd na Christus, onder andere door Phaedrus. Zijn fabels werden ook veel gebruikt in het onderwijs van de middeleeuwen.²⁹⁶

11. Homilie Doctorum in unum redacte opera et ingenio venerabilis Christi professoris Alchuini

Preken en een bijbel samengevoegd in één band. Gruijs geeft als titel: *Homilie doctorum ecclesiasticorum in Evangelia dominicalia ac temporanea (festiva) una cum sermonibus in unum redacta codicem; opera et ingenio Alchuini*.²⁹⁷ Dit werk wordt toegeschreven aan Alcuinus; ik ben Gruijs gevolgd. Alcuinus heeft veel tijd besteed aan een herziening van bijbelteksten.²⁹⁸

12. Libellus qui dicitur Sanctum Jesu Christi Evangelium secundum Mattheum Marcum Lucam et Joannem

Een deel van het Nieuwe Testament: *het heilig Evangelie van Jezus Christus volgens Mattheus, Marcus, Lucas en Johannes*.

13. Acta Apostolorum etc

Wederom een deel van het Nieuwe Testament, nu *Handelingen van de Apostelen*, enzovoort. Er valt verder niets over te zeggen.

---

289 Gruijs 1980, p.245; beide titels zijn niet te identificeren. Mogelijk de *Sententiën* van Petrus Lombardus (1100-1160/64).

290 Johannes de Fonte : franciscaner geleerde in de dertiende eeuw.

291 Thienen van G., *Incunabula in Dutch libraries* (Nieuwkoop 1983), vol.I, p.396, vol. II, p.234; *A catalogue* 1954, p.157, 162.

292 Gruijs 1980, p.245 suggereert: misschien een verkeerde lezing voor *Karel ende Elegast*?

293 Kienhorst, H., "Van hetzelfde laken een pak?" in: H. Pleij en J. Reynaert, *Geschreven en gedrukt*, Gent 2004, p.115; idem, *Lering en stichting op klein formaat. Middelnederlandse rijmteksten in eenkolomsboekjes van perkament*, Leuven 2005.

294 Ibidem: bekend schoolboekje (gedrukt in 1481 en later).

295 Uitgegeven bij Quentell (Keulen 1499); NK 1923 band I, p.16 nr.40-41; Thienen & Goldfinch, 1999, p.6-7.

296 NK 1961, deel II p.9: dit werk, en ook andere schoolboekjes, is in de periode 1500 tot 1525 herhaaldelijk gedrukt; in Deventer alleen al bij Albertus Pafraet en Jacobus van Breda bijvoorbeeld in 1512, in 1515 en 1517.

297 Gruijs 1980, p.245: "hoewel het werk wordt wel toegeschreven aan Alcuinus (ca. 730-804), komt het niet voor in de door Froben(ius) uitgegeven opera (1777)".

298 Tusculum 1982, p.41.

14. *Item bonus et antiquus liber scriptus in quo varie auctoritates sacrarum scripturarum ex diversis libris et auctoribus collecte continentur*

Een oud manuscript in goede staat, dat verschillende gezaghebbende uitspraken bevat over heilige geschriften, verzameld uit verschillende boeken en van verschillende auteurs (in het Latijn); deze titel is te vaag om iets naders over te zeggen.

15. *Item parvus libellus scriptus xxx aliquorum sermonum ex diversis collect[orum]*

Een klein handgeschreven boekje van enige preken, verzameld vanuit allerlei boeken weer een verzameling preken [*Collecta sermonum*].²⁹⁹

16. *Item comment[arium] super libris Aristotelis script[um]*

Een commentaar op de boeken van Aristoteles (384-322 v.Chr). Er bestonden meerdere commentaren op de werken van Aristoteles; deze titel is niet nader te bepalen.³⁰⁰

---

²⁹⁹ zie ook de titels met preken van Vincentius Ferrerius en Alcuinus.

³⁰⁰ Gruijs 1980, p.245.

Bijlage 3: beschrijving lijst met objecten van de schoolmeester

De boedellijst (pagina II)

1. Een klein doosje [met] daarin een linnen buideltje en in de buidel een Rozenobel³⁰¹ en twee angelotten³⁰²
2. In dat doosje een brief verzegeld met twee zegels van Deventer schepenen
3. Een akte van ontvangen of geleende gelden, waarin wat delen van geleend geld zijnde de somma van veertig goudgulden die hij Gerit Schaip, kerkmeester, geleend heeft
4. Een klein zilveren tekentje
5. Een dienstbrief aan hem van Stockvysch enzovoorts
6. Een schuldbekentenis van acht philippusgulden en acht Brabantse stuivers die hij geleend heeft aan meester Hendrick ten Haeve
7. Een schuldbekentenis van Gerit van Trijer van 16 gulden en 24 Brabantse stuivers
8. Een schuldbekentenis van Johannes Belleris
9. Een schuldbekentenis van één philippusgulden
10. Een beetje kleingeld in een kleine akte van rekenschap van wat hij ontvangen heeft en nog ontvangen zal
11. Een schuldbekentenis van twee hoornsgulden die men hem schuldig is
12. Een schuldbekentenis van tien goudgulden van goed gewicht
13. Een schuldbekentenis van vier philippus gulden
14. Een herinnering van papier enzovoort

Het eerste twee beschrijvingen zijn: een doosje met een buideltje geld: een rozenobel en twee angelotten en in dat doosje nog een brief **1 2**.³⁰³ Verderop in de lijst komen bij schuldbekentenissen nog verschillende andere soorten muntstukken voor. Het zijn allemaal geldstukken die een hoge waarde vertegenwoordigden (zie noot 4). Er zijn in totaal zeven schuldbekentenissen van uitstaande sommen geld: nummer **6, 7, 8, 9, 11, 12, 13** een akte van ontvangen of geleende gelden **3**, en een akte van rekenschap **10**. Er is één dienstbrief opgenomen **5**, een 'missive van ene Stochvysch aan hem', de schoolmeester, en een herinnering van papier **14**. Wat de inhoud ervan is weten we niet.

---

301 Voor de beschrijving van alle muntstukken zie: H.E. van Gelder, *De Nederlandse munten*, Utrecht, Antwerpen 1968; engelse gouden ryal.

302 Engelse gouden angel – 2/3 rozenobel.

303 Gruijs 1980, p.235.

1. *Item libellus scriptus pertinens Swedero Doesborch de secunda parte textus alexandri* etc.³⁰⁵

Gruijs veronderstelde als auteur Alexander de Villa Dei (ca.1170-ca.1250). De titel luidt dan: (het tweede deel van) het *Doctrinale puerorum*.³⁰⁶ Ik ben hem hierin gevolgd; dit is een grammatica boekje dat vanaf 1200 als schoolboek wijdverbreid was, voor een schoolmeester dus een logisch bezit. Waarschijnlijk betrof het hier nog een handgeschreven exemplaar van het zeer populaire *Doctrinale*; het kan ook gedrukt zijn, want het betrof een van de eerste boeken die gedrukt werden.³⁰⁷

2.A *Item libellus scriptus in quo varia scripta auctoritates et carmina ex diversis auctoribus continentur.*

3. *Item adhuc libellus scriptus ut supra.*

4.B *Item libellus scriptus in principio de declinationibus nominum in fine expositiones auctoritatum evangeliorum ac variarum sacrarum scripturarum etc.*

5. *Item cantuale pro pueris scriptum.*

6. *Item libellus scriptus in quo varia continentur.*

Over deze titels valt vanwege de vaagheid niets te zeggen. Volgens Gruijs zijn het 'rapiaria en citatenverzamelingen'.³⁰⁸

De lijst wordt vervolgd op pagina III:

7.C *Item duo libri scripti in quo diversa continentur scripta*

Deze titel is te vaag om te identificeren.

8.D *Item libellus scriptus de tractatibus Petri hispani* etc.³⁰⁹

Gruijs veronderstelde: *Tractatus duodecim* (1486). Zou er een verband zijn met het boekje dat de monnik had: het *Compendium sive repertorium*, dat eveneens aan Petrus Hispanus wordt toegeschreven? Het zou ook een werk kunnen zijn van Petrus Alfonsi (1062-1140) *Disciplina clericalis*, een serie van 39 gesprekken tussen een vader en een zoon; dit was ook een bekend werk, en heeft sterk doorgewerkt.³¹⁰

9.E *Item libellus in scholis collectus*

10.F *Item varia scripta*

11.G *Item liber scriptus variarum scripturarum*

12.H *Item duo libri scripti pro pueris*

---

³⁰⁴ Deze titels staan halverwege op pagina II, en worden vooraf gegaan door de letters C tot en met N.

³⁰⁵ Gruijs 1980, p.246; Zweder van Doesburg is een niet te achterhalen persoon, ook niet door de oud-archivaris van Doesburg, J. van Petersen.

³⁰⁶ Gruijs 1980, p.246; Pafraet zou specialist zijn geweest in het uitgeven van kleine schoolboekjes: Kronenberg 1948, p.66; de eerste druk van de *Doctrinale* verscheen in Trente in 1481.

³⁰⁷ drukkerslijsten: NK 1961, p.234-256 en 1940, p.982-992; In Deventer bij Jacobus van Breda: deel I in 1501, 1505 en 1507 en deel II in 1501, 1505, 1507 en 1515; Theodorus de Borne: deel I in 1511 werd gedrukt, deel I in 1513 en deel II later dat jaar en deel I in 1516; bij andere drukkers in de stad was het niet anders. Deventer ligt vlak bij Doesburg.

³⁰⁸ Gruijs 1980, p.242.

³⁰⁹ Gruijs 1980, p.246; Petrus van Spanje (Lissabon ca 1210-1277), student te Compostela en Parijs, docent in Siëna; werd in 1273 kardinaal-bisschop van Tusculum en paus Johannes XXI (1276-1277); was invloedrijk scholasticus. Belangrijkste werk: *Summulae logicales*; *Tusculum Lexikon* 1982, p.622; NK band I 1923, p.610 nr.1706-1707.

³¹⁰ *Tusculum* 1982, p.617.

Over al deze titels valt vanwege de vaagheid helaas niets te zeggen.

13. Item Explanacio dominice Orationis, per Martinum Lutherum in vernaculo composita etc.³¹¹

Vermeld in de *Catalogue* als: *Expositio en niet Explanacio; Auslegung deutsch des Vaterunsers für die einfältigen Laien* (Leipzig 1519).³¹²

14. Item etzlicke missiven ind andere scrifften ind heyligen brieven

15. I Item libellus scriptus et collectus pro pueris

Deze titels zijn te vaag om te kunnen identificeren.

16. J Item liber in quo continentur Antibarbarorum Erasmi, Colloquia Erasmi in Enchiridio christiani militis Erasmo auctore ³¹³

Erasmus tegen de barbaren: een vurig pleidooi voor terugkeer naar de studie van de klassieke - heidense - auteurs, afgewisseld met felle aanvallen tegen de 'barbaren'. Erasmus zelf deelde *De gesprekken* in bij culturele vorming; het bevat zuivere kleine genreschilderijen, zonder polemische strekking.³¹⁴ *Enchiridion militis christiani, Handboek van de Christelijke Soldaat*, werd in 1503 bij Dirck Maertens gedrukt.³¹⁵ Erasmus deelde dit boek bij godsdienstige vorming in; het is zeer invloedrijk geweest.

17. K Epistule proverbiales Fausti, complures Luciani Dialogi ab Erasmo in latinum conversi ac Alphabetum grecum

De *Adagia* van Erasmus (1500), dat werd uitgegeven met een voorwoord van Faustus, en de *Epistolae* van Faustus (1508) hebben elkaar wederzijds beïnvloed.

18. L Item varii libri pueris utiles videlicet textus Alexandri Peroti etc plures³¹⁶

De tekst van Nicholas Perottus is volgens Gruijs: *Cornucopia*, een commentaar op het eerste boek over de krijgskunst met discussies over de etymologie van de tekst. Mij lijkt het veel waarschijnlijker dat hier *Rudimenta grammaticae* (1473) wordt bedoeld: een introductie voor de Latijnse grammatica, aanbevolen door Erasmus.³¹⁷

19. Item aliqua scripta et carmina in cartulis congesta

20. M Item adhuc varii libri non compacta

Deze titels zijn te vaag om te kunnen onderscheiden.

Ruimte met witregels

21. Item Pomeranus in librum psalorum³¹⁸

Het boek van de psalmen van Johannes Bugenhagen (doctor Pomeranus), met een voorwoord van Luther (Basel 1524) werd vaak herdrukt, alleen al in 1524 vijfmaal.³¹⁹ De Latijnse versie luidt *Ioannis Pomerani Bugenahagii in librum*

311 Gruijs 1980, p.246; Kronenberg 1963/1964, p.8 nr.25.

312 *Le Catalogue 1544*, fol. 14v nr.130.

313 Idem, fol. 13r en 13v, p.484; Kronenberg 1948, p.71; Desiderius Erasmus (1469-1536) ontving op 25 april 1492 de priesterwijding uit handen van de bisschop van Utrecht, David van Bourgondië.

314 C. Busken Huet (1826-1886), *Land van Rembrandt*, Haarlem 1882, p.390.

315 *Index de 1544* 1985, fol. 13r; *Enchiridion militis christiani*, p.89, *Colloquia*, p.93.

316 Nicholas Perottus (1429-1480) was een Italiaans humanist; *Cornucopia* (Venetië 1513).

317 P.G. Bietenholz, *Contemporaries of Erasmus. A biographical Register of the Renaissance and Reformation*, Vol. 1-3, Toronto 2003, p.68, 175; NK band II 1940, p.320-327.

318 *De librorum 1570*, p.36; *Le catalogue de 1544*, 16v, p.461 nr.216; Gruijs 1980, p.246.

319 NK band I 1923, p.191-192 nr.508.

psalorum interpretatio (1524) en de Duitse: *Psalter wol verteutsch ausz der heyligen sprach. Verklerung des Psalters durch Ioannis Bugenhagen* (1526).³²⁰ Johannes Bugenhagen (1485-1558) wees in eerste instantie het Luthers antiroomse geschrift *Van de Babylonische gevangenschap der Kerk* (1521) af,³²¹ maar werd uiteindelijk een van de meest invloedrijke reformatoren. Hij was stadspredikant in Wittenberg (sinds 1523) en persoonlijke zielzorger van Luther.

22.B Theologische Hypothesen van Melanchton³²²

De volledige titel luidt: *Loci communes rerum theologicarum seu hypotyposes theologicae* (Wittenberg en Basel 1521) door Philippus Melanchton (1497-1560).³²³ Dit werk was van groot belang voor het bevestigen en verspreiden van de ideeën van de Reformatie. Melanchton presenteerde ze in nauwe samenwerking met Luther in de vorm van discussies over de principes van het Evangelie: hij wilde een sleutel geven voor het juiste begrip van de Schrift. Melanchton bouwde in de lutherse wereld een sterk humanistisch gericht schoolsysteem uit en werd daarom ook wel 'de opvoeder van Duitsland' genoemd.³²⁴

23. Item libellus in quo continentur

Van Mensche leere enzovoorts

24.C Van die christlicke vrijheijt ind

eijn bescherm boecxken mit den woirt Gaidts

*Van menschen leeren te schouwen, to schuwe, of to myde*³²⁵ of: *Van menschen leeren te schouwen andtwoert up sommige woerden welck der mensche leere schint tonfangen*.³²⁶ In 1520 verscheen een Duitse vertaling *Von der Freiheit eines Christenmenschen*; deze titel komt nog drie keer voor.³²⁷

Een beschermboekje was een klein zakboekje met een paar woorden uit een Evangelie of een psalm.³²⁸ Gruijs vermoedde dat het hier zou gaan om het bekende *Betbüchlein* van Maarten Luther, dat in de Nederlandse vertaling luidt *Een devoet ende zeer schoon bedeboexken uut die heylighe schriftuer ghetrocken*,³²⁹ of *Boecxken hoe elck mensche hem bereyden sal totter doot*³³⁰ of *Bedeboxken wt die h. schriftuer ghetrocken daer int corte begrepen is wat een kersten mensch schuldich is te weten*.³³¹

25.D Item Psalterium in duijtschen cum additionibus nonnullis in margine

Misschien wordt hier, zoals Gruijs suggereerde, bedoeld: *Psalmen Davidts samt den Kirchen-Gesängen, of den Psalter Davidts; of Psalterium hollandicum, De Duytsche Souter* (Delft 1480), of *die Dietsche Psalter* (Zwolle 1491), *Die Duytsche Psalter, Op ieder Psalm een Titel, die de kragt en Deugden des Psalms verklaart* (Delft 1498).³³²

---

320 Benzing 1989, Band I p.218-219 nr.1862-1874.

321 Kronenberg 1948, p.113.

322 *De librorum 1570*, p.41 ; *Analyse des Condamnations* 1985, p.218 nr.176.

323 *De librorum 1570*, p.41.

324 NK Band I 1923, p.191-192 nr.508.

325 Gruijs 1980, p.246.

326 M.E. Kronenberg, Luther-uitgaven A° 1531 in het bezit van kanunnik mr. Jan Dirksz. Van der Haer te Gorkum, in: *Het Boek* (1963/1964, 1964/1965), p.11 nr. 52.

327 Zie ook eerdere titels na letter **G**, na **L 2°** en de titel direct eronder; Benzing 1989, Band I p.87 nr.734-754.

328 Beschermboekjes waren kleine boekjes met een paar regels uit de bijbel, die mensen bij zich konden dragen om onderweg te lezen (met dank aan H. Kienhorst).

329 Gruijs 1980, p.246.

330 Kronenberg 1963/1964, p.11 nr.43.

331 Ibidem, p.11 nr. 48; Kronenberg 1948, p.17.

332 Gruijs 1980, p.246; Kronenberg 1948, p.106.

26. Item libellus in quo continentur der kynder Pater noster per Lutherum in duytsch Die luthersche vigilie vur den doeden

Eine kurze Form des Paternosters zu verstehen und zu beten für jungen Kinder (Nürnberg 1519) of *Eyne kurtz form das Paternoster zu vorsten vnd zu bethen, für die lungen kinder ym Christen glaubenn.*³³³

Sermon von Bereitung zum Sterben of *Sermo de praeparatione ad moriendum e vernaculo in latinum versus.*³³⁴ De eerste uitgave van deze preek was Leipzig 1520; verg. Antwerpse uitgave van Hillen van Hoochstraten, ca. 1520.³³⁵ Dit is mogelijk de Nederlandse editie *Dudesche Vigilie* van de Latijnse uitgave *Vigille in despectum vigilarum mortuorum, quae canuntur in ecclesia*: een parodie op de vigilie mortuorum waarin op komische wijze Duitse en Latijnse versregels door elkaar zijn gehaspeld.³³⁶

27.E Eijn disputacie tusschen twee burgers ind eynen mynderbroeder

*Een Dispuut tussen twee burgers en een minderbroeder, Anatomie van der barvoetermonniken, of der minder-broeders wetboek*³³⁷

28. Eyn schermboecxken mitten woirt gots Van Adams ind onsen valle ind wedropstandigen

Een beschermboekje met *Het woord Gods en Van Adam's en onze zondeval en wederopstanding.*³³⁸

Op pagina IV staat de volgende reeks:

29.F Item die duytsche Theologie Lutheri

*Eyn deutsch Theologica, das ist Eyn edles Buchleyn, von rechtem Verstand was Adam uns Christus sey.*³³⁹ Gruijs vermoedde dat het de Duitse versie betrof,³⁴⁰ ik ben hem hierin gevolgd. Het vervolg van de titel luidt: *und wie Adam yn, uns sterben, und Christus ersteen sal.*³⁴¹

30.G Item van die christelicke vrijheijt³⁴²

Dit betreft een boekje dat Luther in 1520 schreef: *Epistula Lutheriana ad Leonem decimum tractatus de Libertate Christiana.*³⁴³ Hij stuurde deze brief aan paus Leo X (1513-1521) als reactie op de pauselijke bul *Exsurge Domine* (1520). Het was de samenvatting van zijn gedachten: het evangelie is de ware schat; vrijspraak van zonden is een deel van de verzoening met God en die rechtvaardiging is een gave Gods: 'sola scriptura, sola fide, sola gratia'. Waar het op aankomt is dat ons eigen oordeel en onze eigen wijsheid, zich onthullend voor onze ogen, vernietigd moeten worden en uitgeroeid uit ons hart en uit ons ijdel ik. De titel komt nog enige keren voor.

31.H Item Prefacio Methodica totius scripture in Epistulam Pauli ad Romanos e vernacula Martini Lutheri in Latinum versu per Justum Jonam

---

333 Benzing 1989/1994, p.65 nr.539-548.

334 Gruijs 1980, p.246; Benzing 1989 Band I p.87 nr.734, 1994 Band II p.73-74 nr.751 en 458-459.

335 Kronenberg 1963/1964, p.10 nr.43; Kronenberg 1948, p.74-75, 80.

336 Kronenberg 1948, p.45.

337 Ibidem; Gruijs 1980, p.246.

338 Gruijs 1980, p.246; zie ook aantekening bij noot 30.

339 A. Bouwman 2008, p.136; Kronenberg 1948, p.22, 84.

340 Gruijs 1980, p.246.

341 Benzing 1989, Band I, p.24 nr.160-178. Deze titel is zeer regelmatig uitgegeven: Wittenberg 1518, Leipzig 1518 (2x), 1519, 1525, Augsburg 1518, 1520; het was een populair werk.

342 komt in deze lijst nog enige malen voor, zie aantekening bij noot 44.

343 Benzing 1989 Band I, p.87 nr.734-754 (21x!).

Dit uit de volkstaal overgebrachte werk van Luther is door Justus Jonas (1493-1555) vertaald en uitgegeven (Mainz 1524). Jonas studeerde in Erfurt rechten en later theologie. Hij kwam in 1521 als hoogleraar en proost naar Wittenberg en was bij de vertaling van de Bijbel van grote betekenis. Hij was bevriend met Luther en begeleidde hem naar de Rijksdag in Worms (1521).

32.I Item Francisci Lamberti Avenionensis commentarii de prophetia eruditione et linguis deque littera et spritu

In primum duodecim Prophetarum is een commentaar op de profeten van Franciscus Lambertus van Avignon (1487-1530), de eerste Franse (franciscaanse) monnik die overging naar het Protestantisme.³⁴⁴

33.K Pandectarum veteris et novi testamenti libri duodecim Ottonis Brunfelsii

Otto Brunfels (1488-1534) schreef *Pandectes*: 12 boeken over het Oude en het Nieuwe Testament, een Encyclopedie. De eerste uitgave verscheen in 1527 (Joh. Scottus Straatsburg).³⁴⁵

34.L Item Luteri libellus in quo continentur primo eijn bedeboecxken

2° Pater noster per Lutherum ind van die chrystlicke vrijheijt

Een door Luther geschreven gebedenboekje waarvan de inhoud niet bekend is; het *Pater noster* komt in totaal op de lijst viermaal voor, *Over de christelijke vrijheid* driemaal.

Mogelijk: *Bedeboxken wt die h.schrifttuer ghetrocken daer int corte begrepen is wat een kersten mensch schuldich is te weten* (Wittenberg 1525?).³⁴⁶

35. Item libellus in quo continentur van die christlicke vrijheijt

Weer dezelfde titel *Over de christelijke vrijheid*; komt drie keer eerder voor. Het was een belangrijk werk van Luther, dat hij schreef als reactie op de pauselijke bul van 1521 *Exsurge Domine*.

36.M 2° eijn boecxken woe men altijt vastlick in Christo Jezu sall hoepen betrouwen geloeven ins synen troest setten sall Martini Luteri

Het is niet duidelijk welk werk hier bedoeld wordt, mogelijk *Ain tröstlichs büchlein Doct. Martini Luteri August.*³⁴⁷ *Een schoon troostelijc en vruchtbaer boecxken leerende eenen kersten mensche hoe hij alle temptacien alle druck ende liden van dit ellendighe dal der tranen verwinnen sal*, Antwerpen 1521.³⁴⁸

37.N Item eyn disputacie van eynen schoemaicker ind eynen choerheere gescreven

*Een boucksken vol dwalinge ende erreur, ghehieten tBoucksken vanden evengelisschen schoemaker ende vanden papisten coerheeren.*³⁴⁹ Gruijs geeft als Duitse titel: *Disputacion zwischen ainem Chorherren und Schumacher.*³⁵⁰ Volgens Kronenberg was het een bekend geschrift dat Hans Sachs anno 1524 liet

---

344 NK 1923, deel I p.472.

345 Aureliae Aquensis, *Index Aureliensis: Catalogus librorum sedecimo saeculo impressorum*. Baden-Baden: 1962-; *Index* 1985, p.456; *Analyse des Condamnations* 1985, p.144 nr.36; Gruijs 1980, p.247; NK deel I 1923, p.187-189 nr.501-504.

346 Kronenberg 1963/1964, p.11 nr.48.

347 Kronenberg 1948, p.89; Liedboek der Kerken, 118:1.

348 Benzing 1989, p.71-72 nr.591-608.

349 Kronenberg 1948, p.44.

350 Gruijs 1980, p.247.

verschijnen in het Duits, gevolgd door een Nederlandse vertaling *Een schoone disputatie van eenen evengelisschen schoemaker ende van eenen papistighen coerheere* (1526).³⁵¹

38. Item epistula Lutheriana ad leonem decimum³⁵² summum

O pontificem nec non varii libri Johannes Hus

De brief aan paus Leo X is vermoedelijk *Tractatus de libertate christiana* (Wittenberg 1520) en is de reactie van Luther op de pauselijke bul *Exsurge Domine*.³⁵³ Gruijs concludeerde dat de tweede titel niet nader te bepalen was, het is niet duidelijk om welke boeken van Hus³⁵⁴ het hier gaat; ik ben hem daarin gevolgd.

39. Item liber in quo continentur

primo *Enchiridium Christi philosophi*

P *Pythagorici manu scriptus*

2° *Enarrationes epistularum et evangeliorum quas postillas vocant Martini Lutheri*

3° *Colloquia fratris Jacobi Hochstratani cum divo Augustino ad summum pontificem contra enormes atque perversos Martini Lutheri errores*

Veronderstelling Gruijs bij de eerste titel: *Het Enchiridion (Enchiridion militis christiani - Handboek van de Christelijke Soldaat)* van Erasmus, dat hiervoor al is besproken.³⁵⁵ De titel hier is echter anders dan het eerder genoemde *Enchiridion*, want die is hier aangevuld met enige handgeschreven citaten van pythagoreïsche filosofen. Misschien het *Encheiridion: Handboek van Epictetus* met ideeën voor het dagelijks leven, hoe men de filosofie in de praktijk van alledag kon toepassen.

Latijnse vertalingen door Arrianus verschenen in 1493 en 1496.

Ten tweede: *Verklaringen/ uitleg/ preken over/ van de brieven en evangeliën door Maarten Luther, Postillen oft sermonen op die Epistelen ende Evangelien*, Antwerpen 1528.³⁵⁶

Ten derde: *Samenspraken van de heilige Augustinus met de paus, tegen de enorme en ketterse dwalingen van Maarten Luther* (Keulen 1521-1522), door Jacob van Hoogstraten,³⁵⁷ maar de vertaling kan ook luiden: *Samenspraken van de heilige Augustinus met broeder Jacob van Hoogstraten in tegenwoordigheid van de paus, over de enorme en ketterse dwalingen van Maarten Luther*.

40. Item Dialogi Huttenici novi, de captivitate

Q *babilonica Martini Lutheri contra regem anglie Lutherus*

Nieuwe Dialogen van Ulrichus von Hutten,³⁵⁸ (Straatsburg 1521).

De captivitate Babylonica ecclesiae praeludium, Antwerpen 1521³⁵⁹ of:

De Captivitate Babylonica adversus Catharium. Responsio de libertate Christiana (Straatsburg 1524).³⁶⁰

Contra Henricum Regem Angliae (Wittenberg 1522, Deventer 1523).³⁶¹

---

³⁵¹ NK 1940, deel II, p.765 nr.3827; Kronenberg 1927, zie aldaar noot 106.

³⁵² Leo X (1513-1521).

³⁵³ Kronenberg 1963/1964, p.8; Kronenberg 1948, p.9-10.

³⁵⁴ Johannes Hus (1370-1415); *Index de Paris 1544*, p.459, 144; *Thesaurus*, p.230-'31.

³⁵⁵ Gruijs 1980, p.247.

³⁵⁶ Kronenberg 1963/1964, p.17 nr.105; Postincunabelen Prov. Bibl. Frl., Leeuwarden.

³⁵⁷ Jacobus van Hoogstraten (1460-1527).

³⁵⁸ Ulrich von Hutten ofwel Huttenius (1488-1523), *Thesaurus*, p.231; NK Band I, 1923 p.411-412; Gruijs 1980, p.247.

³⁵⁹ *Index* 1985, fol.14r nr.127, p.458, 127; *Analyse des Condamnations* 1985, p. 197 nr.127;

Kronenberg 1948, p.87,113.

³⁶⁰ Gruijs 1980, p.247; Kronenberg 1948, p.113.

³⁶¹ Hendrik VIII (1491/1509-1547); Gruijs 1980, p.247; Kronenberg 1948, p.107; Kronenberg 1963/1964, p.7 nr.16, p.8 nr. 23; Benzing 1994, Band II p.66 nr.652.

Epistula ad D. Henricum Anglie regem, eiusdem serenissimi regis ad eandem Mart. Lutheri epistolam responsio, admonitio Ioann. Cochlei annotationibus, discussio responsionis Lutheri; twee Keulse uitgaven uit 1527.

41. Item De bonis operibus Martini Lutheri liber Explanatio dominice orationis Lutheri

Over de goede werken door Maarten Luther, of: *Von den Guten Werken*, of: *Nodig onderricht van het geloof en de goede werken* (Corver ca. 1521).³⁶²

Uitleg over het gebed des Heren, Explanatio dominicae orationis in latinum versa, sed a reverendo patre Martino Luthero in vernaculo aedita, eveneens van Luther (Leipzig 1520).³⁶³

42. Item Sermo Martini Lutheri de praeparatione ad R moriendum e vernacula in Latinum versus

Een preek door Maarten Luther over *De voorbereiding om tot het sterven* uit de volkstaal in het Latijn vertaald³⁶⁴ of *die Luthersche vigilie vur den doeden*.³⁶⁵

43. Item Ratio confitendi Martini Lutheri

De reden om te biechten van Maarten Luther (Wittenberg 1520). De Duitse versie luidt: *Sermon von dem Sakrament der Busse* (Wittenberg 1519).³⁶⁶

44. Item Sermo de duplici justicia castigastus per Lutherum

Een zeer goed in elkaar gezette of gecorrigeerde/aangepaste preek van Luther over: *De dubbele gerechtigheid*.³⁶⁷

45. *Item Lutherus quare* [doorgestreept: *eius libri*] *pape ac discipulorum eius libri a martino luthero combusti sint etc*

De Latijnse versie verscheen in Worms 1521.³⁶⁸

De Duitse versie luidt: *Warum des Papstes und seiner Jünger Bücher von D[ominus] Martin Luhter verbrannt sind*, 1520; *Verclaringe wyt wat oersaecken Mart. Luther des paeus ende zynen (of zynre?) medehulpers boecken verbrandt heeft*.³⁶⁹ Luther over de vraag waarom door de paus en diens leerlingen de boeken van Maarten Luther verbrand zijn enzovoorts; *Verclaringe wyt wat versaecken Mart. Luther des paeus ende synen [synre?] medehulpers boecken verbrandt heeft*.³⁷⁰

46. Item Theologorum insignium Martini Lutheri, Carolstadii Melanchtonis et aliorum conclusiones varie pro divine gratie defensione ac commendatione contra scholasticos etc. Wittenberg

Insignium theologorum van de illustere theologen Maarten Luther, Carolstad,³⁷¹ Melanchton en anderen; *Over de aanbeveling van de goddelijke genade en een pleidooi tegen de scholastici* enzovoorts; D.M. Lutheri, D. Andree Carolstadt, Philippi Melanchtonis (Wittenberg 1517); *Aliorum conclusiones varie, pro divine gratie defensione ac commendatione*, of *Conclusiones, Varie, pro divine gratie commendatione contra scolasticos in Wittenberga disputate, Insignium theologorum*

³⁶² Gruijs 1980, p.247, Kronenberg 1948, p.68; Kronenberg 1963/1964, p.9 nr.33.

³⁶³ Gruijs 1980, p.247; *Index de 1544* 1985, p.459 nr.130; zie ook nr.13, 25, 33.

³⁶⁴ Kronenberg 1948, p.45; zie ook eerdere gelijklopende titel.

³⁶⁵ Ibidem.

³⁶⁶ Ibidem; Bouwman 2008, p.135; *Analyse des Condamnations* 1985, p.203 nr.146.

³⁶⁷ Bezing 1994, Band II p.45 nr.342.

³⁶⁸ Gruijs 1980, p.247; Benzing 1989, Band I p.94 nr.796-797; Kronenberg 1948, p.57, 60.

³⁶⁹ Kronenberg 1948, p.57-60; Kronenberg 1963/1964, p.12 nr.58; *Analyse des Condamnations* 1985, p. 201 nr. 140; zie ook laatste titel van deze lijst.

³⁷⁰ Benzing 1989, Band I p.93-94 nr.784-798, 1994 Band II p.77 nr.798.

³⁷¹ Andreas Karlstadt (1486-1541), *Index de 1570*, p.18.

Mart. Lutheri, D. Andr. Carolostadii, Phil. Melanchtonis; blijkbaar een eerste uitgave, vermoedelijk uit 1520.³⁷²

Op pagina V staan de laatste acht werken:

47. Item Annotationes Melanchtonis in evangelium Matthei

Van Melanchton *Aantekeningen op het evangelie van Johannes*.³⁷³ De belangrijkste studies van Melanchton betroffen het Evangelie en een Bijbel in het Latijn, die in samenwerking met Luther werden uitgegeven in Wittenberg in 1529. Beide lemma's zijn aantekeningen of commentaren vol met theologische en praktische kwesties en doctrines van de Reformatie.

48.S Item similiter in Johannes evangelium

En ook hetzelfde op *Het evangelie van Johannes*.

[Doorgestreepte tekst]:

49. Item evangelia quatuor evangelistarum interprete Erasmo.

50. Item evangelium divi Johannis ex novissima et ea longe castigatissima recognitione

Vertaling en interpretatie van Erasmus van de vier Evangelieën, de zgn. *Textus receptus*, een aanvaarde tekst. Hij maakte een nieuwe Griekse tekst van het Nieuwe Testament; dit was eerste versie van het Nieuwe Testament, die is verspreid door middel van de boekdrukkers (1516).

Het Evangelie van Johannes volgens het nieuwste en beste onderzoek; het is niet duidelijk om welke versie het hier gaat.

Het kan zijn dat deze teksten zijn doorgestreept, omdat ze niet als aanstootgevend werden ervaren, hoewel de titel met de *Samenspraken* van Jacob van Hoogstraten ook niet, naar ik mag aannemen.

---

³⁷² Kronenberg 1963/1964, p.7 nr.14.

³⁷³ *Index de 1544* 1985, p.459-'60, 162, *Index de 1570*, p.46.

Niet doorgestreept, dus weer normaal:

51.T *Item Annotationes Melanchtonis in epistulas Pauli ad Romanos et Corinthios*³⁷⁴

Melanchton heeft deze *Aantekeningen op de brieven van Paulus aan de Romeinen* tegen de wil van Luther uitgebracht (1522).

52.V *Item eijn duytsch boecxkens gescreven primo eijn dialoge van Claus Bur ind die Fiscaell*

2° *sermo Lutheri de triplici justicia, Latino sermone*³⁷⁵

3° *Quare pape et aliorum libri combusti sint a Luthero etc*

De Vastenavondklucht of zo men wil *Het Carnavalsstuk* is geschreven door M. Bado, een leerling van Erasmus en is uitgegeven in 1523.³⁷⁶ In deze Vastenavondklucht hebben Claus Bur (een boer) en een kapelaan een discussie over misstanden in de Kerk. De boer beroept zich uitsluitend op de Bijbel, maar de kapelaan haalt er steeds andere getuigen bij, om zijn gelijk te krijgen; in dit geval een dialoog met de Fiskaal/Fiscael. De kapelaan wordt uiteindelijk door de boer tot het Lutheranisme bekeerd.

Een preek van Luther over: *de drievoudige gerechtigheid, Sermo de Triplici iusticia R. Patris Martini Lutheri Avgustiani Vittenbergensis* 1518/1519, Basel 1524.³⁷⁷

Waarom de boeken van de Paus en anderen door Luther verbrand zijn
enzovoorts. ³⁷⁸

---

374 Kronenberg 1948, p.44-45.

375 Benzing 1989, Band I p. 93-94; 1994 Band II, p.77.

376 *Kindlers Neues Literatur Lexikon*, München 1988-1992, band 2, p.49-50.

377 vgl. titel over de tweevoudige rechtvaardigheid; Benzing 1989, Band I p.33-34 nr. 249-257; Gruijs 1980, p.247.

378 Zie de eerdere aantekeningen bij dezelfde titel..